

**Ўзбекистан Республикасы Жоқары ҳәм орта арнаўлы
билимлендириў министрлиги**

**Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық
институты**

ТАБИЯТТАНЫЎ ФАКУЛЬТЕТИ

**«Қорғаўға рухсат етилсин»
Факультет деканы Алламурагов Ш.**

«___» _____ 2009ж

**5141500 - «География ҳәм эконмикалық билим тийкарлары»
қәнийгелигининг 4 «а» курс студенти
Мәмбетсапаева Шолпанның**

**«Коммерциялық кредит базар экономикасының зәрүр
элементи ҳәм оны оқытыў методикасы» темасындағы**

ҚӘНИГЕЛИК ПИТКЕРИЎ ЖУМЫСЫ

Илимий басшы э.и.к.

э.и.к. Торебаев О.

**«Қорғаўға усыныс етилсин»
«Экономика ҳәм социаллық менеджмент»
кафедрасының баслығы э.и.к. Хожалепесов П.**

«___» _____ 2009 ж

Нөкис 2009

М А З М У Н Ы

Кирисиў.	1 - 5
Бап – I. Ўзбекистанда коммерциялық банклер тәрепинен аўыл хожалығында өндиристи кәрханаларының кредиттен пайдаланыўның өзгешеликлери.	6 - 31
1.1. Аўыл хожалығын кредитлестириў механизмнің теориялық тийкарлары хәм кредиттен пайдаланыў нәтийжелилиги. . .	6 - 15
1.2. Ўзбекистанда коммерциялық банклер хәм басқа кредит шөлкемлери хызмети хәмде аўыл хожалығында өндиристиң өзине тән өзгешеликлери.	16 - 31
Бап – II. Ўзбекстан Республикасында банк системасының раўажланыўы	32 - 49
2.1. Коммерциялық банк түсиниги мақсети, ўазыйпасы хәм оның дүзилиси.	32 - 38
2.2. Әмелдеги нақ пулсыз есап-китап формалары.	39-49
Бап – III. Банк системасы, банк кредити, мәмлекетлик пул кредит сиясаты темаларын орта мектеплерде оқытыў машқалалары.	50 – 61
3.1. Банк системасы темасын оқытыўдың бир усылы	50-55
3.2. Банк кредити темасын оқытыўдың бир усылы.	56 - 61
Жуўмақлаў.	62-67
Әдебиятлар.	68

Кирисиў

Өзбекстан Республикасы Президенти Ислам Каримовтың Министрлер Кабинетиниң 2007-жылы елимизди социаллық —экономикалық раўажландырыў жуўмақлары ҳәм 2008-жылы экономикалық реформаларды тереңлестириўдиң ең әҳмийетли бағдарларына бағышланған мәжилисиндеги баянатында төмендегилерди атап өтти.

Аўыл хожалығын реформалаў бойынша анық мақсетке бағдарланған жумыслар алып барылмақта. Буның нәтийжесинде соңғы жыллары аўыл хожалығы түп-тийкарынан өзгерди ширкетлерди фермер хожалықларына айландырыў процесси ис жүзинде жуўмақланды. Жеке фермер хожалықлары шын мәнисинде аўыл хожалығы өндирисиниң тийкарғы формасына, саланы турақлы ҳәм нәтийжели раўажландырыўды тәмийинлейтуғын жетекши күшке айланды.

Хәзирги күнде Республикамызда 215 мыңнан аслам фермер хожалығы ҳәрекет етпекте, оларда 1,6 миллион адам яғный бул салада бәнт болған халықтың дерлик 90 проценти мийнет етпекте, аўыл хожалығы егислик майданларының дерлик 85 проценти, мине усы хожалықлардың үлесине туўра келеди.

Өткен жылы елимиз бойынша таярланған улыўма пахта зүрәәтиниң 99 проценти, ғәллениң 82 проценти фермер хожалықлары тәрәпинен жетистирилди.

Ғәресизликтиң дәслепки жылларында қабыл етилген «Жер кодекси», «Кооперация ҳаққында», «Ижара ҳаққында», «Дийхан хожалықлары ҳаққында», «Фермер хожалықлары ҳаққында»ғы ҳәм басқа бир қатар ызам ҳәм хўжетлер Өзбекстан Республикасы Президентиниң Пәрманлары, хўкимет Қарарлары, аўылда жаңа хуқықый қатнасықларды пайда етиў, көп укладлы экономиканы қәлиплестириў, исбилерменликти, фермер ҳәм дийхан хожалықларын раўажландырыў имканиятын жаратты. Аўылда базар инфраструктурасының дәслепки көринислери ҳәрекет етип баслады. Қәнигелестирилген коммерциялық банклери- «Пахтабанк», «Ғәллебанк»,

«Мевасабзавотбанк», «Тадбиркорбанк», «Туранбанк», «Замин», ипотека банклери дүзилди. Олар фермер хожалықлары хәм киши кәрханаларға хызмет көрсетпекте. Аўыл кәрханаларын тәбийий апатшылықлардан хәм олардың шериклери менен қатнасларын қамсызландырыўшы «Ўзагросуғурта» компаниясы дүзилди.

Булар, ири товар өнимлерин ислеп шығарыўшылар - аўыл хожалық кооперативлери, орта товар өнимлер жетистириўшилер- ғәрезсиз фермер хожалықлары хәм киши товар өнимлерин жетистириўшилер-дийхан хожалықлары. Аўылда мүлкдарлар классының қәлиплесиўи, дийханларға экономикалық еркинликтің берилиўи, киши хәм орта бизнестің раўажланыўына үлкен имканиятлар ашып берди. Бирақ барлық машқалалар өз шешимин тапты деп айтсақ болмайды, экономикалық реформалар процессинде жаңа машқалаларда жүзеге шықты.

Бул бағдарда көрилген илажлар нәтийжесинде коммерциялық банклердің уставлық капиталы дерлик еки есеге артты, олардың улыўма капиталы болса 2006 жылға салыстырғанда 40% ке өсти хәм 1,5 триллион сумға жетти.

Үш коммерциялық банк:

- сыртқы экономикалық хызмет миллий банки «Пахтабанк» хәм «Хамкорбанк» жетекши рейтинг компанияларының халықаралық рейтингне ийе болады

Банклер тәрәпинен киши бизнес хәм жеке исбилерменлик субъектлерин қаржылай қоллап-қуўатлаў ушын ажратылған кредитлер бир жылда 36% ке, исбилерменлерге хәм жеке адамларға берилген микрокредитлер муғдары болса 70% ке көбейди.

Аўыл хожалығында өндиристиң мәўсимлилиги, жердің мелиоратив жағдайын жақсылаў илажларының узақ ўақыт даўамлылығы аўыл хожалығы тармағын кем рентабелли тараўға айландырып қоймақта, буннан тысқары техника, төгинлер менен тәмийинлеўдің турақсызлылығы хәм жердің мелиоратив жағдайының бузылғанлығы, пахта шийки затының

сатып алыў баҳасын белгилеў калькуляциясының жетерли дәрежеде жетистирилмегенлиги, аўыл хожалығы өнімлерин жетистириўши ҳәм аўыл хожалығы өнімлерин қайта ислеў кәрханалары арасында өз-ара қатнасықлардың турақсыз түрде раўажланыўы нәтийжесинде аўыл хожалығы тармағында хызмет көрсетиўши кәрханалардың финанслық жағдайының төменлеўине алып келди.

Аўыл хожалығы кәрханаларын банклер ҳәм басқа кредит шөлкемлери тәрәпинен кредитлестириў машқалалары төменде-гилер:

- кредитлерди сырт ел валютасында алыўға гиреў мүлкин сырт ел валютасында баҳалаў машқаласы;
- қысқа мүддетли банк кредитлеринде кредиттен пайдаланыў ставкаларының жоқарылығы;
- бюджеттен тысқары фондлар кредит линиялары бойынша кредитлер бериў процессиниң қурамалылығы;
- аўыл хожалығы кәрханалары төлеў қәбилетиниң төменлиги ҳәм бул кәрханалардың кредитке мүтәжлиги.

Соның менен бир қатарда Өзбекстан Республикасы Президенти И.А.Каримовтың Министрлер Кабинетиниң 2001 жылдың биринши ярымы жуўмақларына бағышланған мәжлисиндеги баянатында кредитлер бериў барысындағы процесслерди әпиўайыластырыў, сондай-ақ исбилерменлик пенен шуғылланыўды, өз исиниң асырыўын қәлейтуғын бирақ ҳәзирше жетерли қаржылары болмаған исбилерменлер ушын басланғыш капитал фондларын пайда етиў әҳмийетлилиги ҳаққында, усы қатнас пенен «Бизнес фонд» ҳәмде «Дийхан ҳәм фермер хожалықларын қоллап-қуўатлаў фонды» ўазыйпаларын қайта көрип шығыўды усыныс еткен еди.

Базар экономикасына өтиў менен экономикамыздағы макроэкономикалық турақлылықты тәмийинлеў ҳәмде қатаң финанс ҳәм кредит сиясатын өткизиў, салық ҳәм бюджет тараўларын реформалаў, экономиканың раўажланыўының үстин бағдарлары ҳәм ўазыйпаларынан бири болып есапланады. Бул болса өз нәўбетинде сырт ел инвестицияларын

тартыў мәселелери бойынша, кредитлердиң аўыл халқы ушын жумыс орынлары жаңа дәрамат дереклери екенлигинен келип шығып аўыл хожалығын жәнеде раўажландырыўға қаратылған ҳуқықыи хәм экономикалық қолай имканиятлар жаратыў, ҳәр түрли мүлкшилик формаларындағы аўыл хожалығы кәрханаларының кредит ресурсларынан пайдаланыў имканиятларын кеңейтиў бойынша әмелий усыныслар ислеп шығыў зәрүрлигин келтирип шығарды.

**Бап – I. Ўзбекистонда коммерциялық банклер тәрепинен
аўыл хожалығында өндириси кәрханаларының кредиттен
пайдаланыўның өзгешеликлери**

**1.1. Аўыл хожалығын кредитлестириў механизминиң теориялық
тийкарлары хәм кредиттен пайдаланыў нәтийжелилиги**

Мәмлекет ғәрезсизлигин қолға киритиў менен бир қатарда Ўзбекстан ушын экономикалық хәм социаллық раўажланыўдың, мәдений хәм руўхый жаңалаўының кең келешеги ашылды. Оның дәслепки жылларында жәмийетти жаңалаўда, социал-экономикалық раўажланыўда, социаллық бағдарланған базар экономикасын қәлиплестириўге қаратылған өз раўажланыў жолын тапты.

Базар экономикасына өтиў қатнасығы менен базар экономикасын үйрениў, шет еллерде экономикалық теориялар хәм қарасларды теориялық анализлеўде, сондай-ақ кредит қатнасықларына тийисли айырым атамалар хәмде түсиниклерди анализлеўде бирден-бир жандасыў жоқ. Кредит хәмде финанс түсиниклери арасында улыўмалық хәм парықлы тәреплери бар болып, финанс барлық хожалық субъектлериниң өзине тийисли пул қаржылары бойынша байланысларды аңлатса, кредит буннан парықлырақ, өзге болған пулды қарызға алып ислетиў барысындағы қатнасықларды билдиреди хәм базар қатнасықларының бир элементи есапланады.

Финанс пенен кредиттиң улыўмалығы соннан ибарат, олардың хәр екеўи де пул қәрежетлери менен болған қатнасықларды топлаў хәм ислетиў усылының хәр қыйлы болыўынан келип шығады. Финанста өз мүлки болған пул ресурсларын қәлеген ўақытта, хеш бир қәрежетсиз ислетиў мүмкин. кредит болса өзгелер пул қаржыларын ҳақы төленген жағдайда ўақытша ислетип турыў хәм мүддети келгенде қайтарып бериўди аңлатады.

Демек, финанс хәм кредит атамалары оратсында улыўмалық, соның менен бирге парықлы тәреплери де бар екен. Бирақ биз жоқарыда кредит бул өзгелер пул қаржыларын хәм төлеген жағдайда ўақытша ислетип турылады деген пикирге толық қосыла алмаймыз, себеби кредит бериўде

тек өзгелер қаржысы, бәлким кредит шөлкеминиң өз қаржылары да қатнасады. Көплеген шет мәмлекетлер экономикалық теорияларында финансластырыў хәм кредитлестириў түсиниклери ортасында шегаралар белгиленбегенлиги хәмде усы әдебиятларды өзбек тилине аўдармалаўда, Өзбекстанда финансластырыў хәм кредитлестириў сыяқлы экономикалық түсиниклер ортасында анық бир шегара бар екенлигинен келип шыққан халда жандасылмағанлығын бақлаў мүмкин. Раўажланған шет мәмлекетлер Германия, Уллы Британия, Бельгия киби мәмлекетлерде кредитлестириў түсиниги кемнен-кем жағдайларда қолланылады. Банк қаржылары есабынан әмелге асырылатуғын илажлар да финансластырыў деп аталады. Яғный финансластырыў түсиниги Батыс Европа мәмлекетлеринде кең мәниде қолланылады. Хәр қандай қаржылар есабынан илажларды әмелге асырыў финансластырыў деп жүритиледи, бизиң республикамызда бар теориялық қағыйдаларға қарап кредитлестириў хәм финансластырыў ортасында қатаң шегара бар.

Қысқа мүддетли кредитти экономикалық категория сыпатында халық хожалығын, сондай-ақ аўыл хожалығында ислеп шығарыў нәтийжелигин асырыў, жаңа хожалық жүритиў усылларын әмелге асырыў хәм оның раўажланыў жағдайлары анализин көрип шығыўдан алдын экономикалық әдебиятларда, сондай-ақ хожалық жүритиў механизмінде дус келиўи мүмкин болған төмендеги түсиниклер бойынша анықлық берип өтиў керек деп таптық. Булар: «финанс механизми» хәм «кредит механизми».

«Кредит механизми» дегенде не түсиниледи?

Кредит механизми бул хожалық механизминиң бир бөлими сыпатында кредит системасындағы шөлкемлердиң бирлеспесин қурап, өзиниң искерлиги менен хәр қыйлы тармақтағы кәрхана хәм шөлкемлерге экономикалық дерек сыпатында өз тәсирин өткизеди. Буннан тысқары финанс механизми де бар болып, ол да кәрхана хәм шөлкемлер хызметине экономикалық дерек сыпатында тәсир көрсетеди хәм барлық финанс системасына кириўши кәрхана хәм шөлкемлерди өзинде жәмлейди.

Бир қараста «кредит механизми» хәм «кредитлестириў механизми» экономикалық ибораларында парық жоқ сыяқлы тек сөзлердиң бираз өзгериўи деп те қараў мүмкин, базы бир экономистлер буны тап сондай түсинеди, бирақ биз бул көз қарасларға экономикалық мазмуны тәрәпинен жантасыўшы экономистлер пикирлерин қоллап-қуўатлаймыз.

Экономикалық әдебиятларда кредит механизми анализинде тийкарынан қурыўшы бағдарына итибар қаратылады, тап сол қураўшы бөлимлер арқалы кредит механизми хәм кредитлестириў механизми түсиниклериндеги парықты тез аңлап жетиў мүмкин.

Солай етип, «кредитлестириў механизми», «кредит механизми»ниң бир буўыны сыпатында болып, ол өз ишине түрли өз-ара балйаныслы элементлерди хәм буўынларды жәмлейди, тийкарғы буўын сыпатында кредитлестириў усылы түсиниледи.

Кредит механизми элементлери структурасы

Биз билемиз кредит принциплерине мүддетлилик, төлеўшилик, тәмийинленгенлик, қайтарыўшаңлық хэм мақсетлилик киреди. Аўыл хожалығы кәрханаларын кредитлестириў механизмде бул принциплер төмендегилерди аңлатады:

- мүддетлилик принципи еки бағдар бойынша әмелге асырылыўы мүмкин: бириншиси, кредиттен пайдаланыў мүддети әўелден «Бизнес реже» ге киргизилип, банк ямаса кредит шөлкемлери менен келисип алынады хэм сол мүддетте кредит қайтарылады; екиншиси болса, кредит

алыўшы кәрхананың есап бетинде бос қаржылар пайда болыўы менен кредит қайтарылады;

- кредиттиң тәмийинленгенлик принципи ҳәзирде кредит шөлкемлери тәрәпинен бланкли (исенимге тийкарланған) кредиттен тысқары барлық түрдеги кредитлерде тәмийинленгенлик гиреў, кепиллик ямаса қамсызландырыў шәртлери тийкарында әмелге асырылады;

- мақсетлилик принципинде болса, белгили бир мақсетке берилген кредит «Бизнес реже» ге тийкарланған сол мақсетте ислетилиўи керек хәм шәрт.

Кредитлестириў усылы кредитлестириў механизминиң тийкарғы буўыныа есапланады хәм Өзбекстанда хожалық субъектлерин кредитлестириў «Банклер хәм банк хызмети ҳаққында»ғы Нызам менен муўапықластырылып турылады. Кредитлестириў кредит принциплери тийкарында төлеўшилик, тәмийинленгенлик, қайтарыўшаңлық, мүддетлилик хәм мақсетлилик шәртлери тийкарында әмелге асырылады.

Кредитлер мүддетине қарап төмендеги түрлерге бөлинеди:

- қысқа мүддетли кредитлер кредитти қайтарыўға қарап, кредитти қайсы мақсетке бағдарланғанлығына қарай мүддети 12 айдан көп болмаған ўақытқа шекем бериледи. Тийкарынан бундай кредитлер кәрхананың ўақытша финанслық қаржылар жетиспеўшилигин қаплаў мақсетинде коммерция кредитлери бериледи;

- орта мүддетли кредитлер бул кредитти не мақсетке бағдарланғанлығы хәм оны қаплаў мүддетине қарай 3 жылдан көп болмаған мүддетке бериледи;

- узақ мүддетли кредитлер 5 жылдан көп мүддетке берилетуғын кредитлерге айтылады.

Хәзирги ўақытта кредит әмелиятында кредиттен нәтийжели пайдаланыў тийкарғы мәселе сыпатында жүзеге шығады. Усы мәселени шешиўде өндирис нәтийжелилигин асырыўда кредиттиң тәсири аўыл хожалығы кәрханалары, ширкет хожалықлары хәм фермер хожалықлары

хызмети экономикалық көрсеткишлери менен кредит арасындағы байланыслылық мәселелери сораўларына жуўап табыў арқалы мақсетке ерисиў мүмкин.

Қысқа мүддетли кредит айланба қаржылар дереклери сыпатында көринеди. Айланба қаржылар өз нәўбетинде- өз айланба қаржылары хәм қарыз қаржыларына бөлинеди, сондай-ақ, өним ислеп шығарыўда өсиўди хәм жоқары сапаға ерисиўди тәмийинлейди. Аўыл хожалығы экономикасында тийкарғы улыўмаластырылған көрсеткишлер бул- жалпы өним хәм аўыл хожалығының хәр түрли өндирис тармақларынан алынған жалпы дәрәмат есапланады. Қәрежет хәм нәтийже көрсеткишлериниң динамикалық салыстырылыўы нәтийжесинде қысқа мүддетли пайдаланыўдың шама менен дәрежесин 1-кестеден көриў мүмкин.

1- таблица

Өзбекстанда аўыл хожалығы өнимлери, жалпы дәрәмат, айланба қаржылары хәм қысқа мүддетли кредитлердиң 2003-2007 жыллардағы өсиў көрсеткиши (өткен дәўирге салыстырғанда процент есабында)

Көрсеткишлер	Жыллар					
	2003 ж	2004ж	2005ж	2006ж	2007ж	Орташа жыллық өсим
Жалпы аўыл хожалық өними (2000 жыл баҳасы менен салыстырма баҳаларда)	100,0	106,8	127,5	132,1	143,2	6,0
Жалпы дәрәмат	100,0	132,1	164,8	209,1	227,1	17,9
Айланба қаржылары (жыллық орташа)	100,0	145,1	187,3	238,8	249,5	21,2
Қысқа мүддетли кредит	100,0	168,1	213,4	289,5	310,7	25,5

Кестеден бизге көринип турыпты, яғный жалпы аўыл хожалық өними 2003 жыл 100 процентке орынланған болса 2007-жылға келип 143,2 процентке өскен. Жалпы дәрәмат 227,1 процентке, айланба қаржылар 249,5 процентке хәм қысқа мүддетли кредитлер менен аўыл хожалығы тараўын тәмийинлеў 310,7 процентке өскенлигин көремиз. Бул мағлыўматлардан бизиң мәмлекетимизде алып барылып атырған аўыл хожалығы реформалары унамлы нәтийжелерге ерискенлиги көринип турыпты. Бизиң

пикиримизше, жүзеге келген усы жағдайдың себебин төмендегилер менен түсиндириў мүмкин. Бириншиден, экономика раўажланыўының экстенсив жолы, кредитлестириўдин сондай бағдарланғанлығы болып, бунда қарызлар салмағы, ақырғы финанслық нәтийжеге қарағанда тез пәтлер менен артып барады, себеби мүддети өткен қарызларға жәриймалар хәм жоқары процентлер есаплаў даўам етеди. Екиншиден, үлкен муғдардағы кредитлер, кәрхананың өз қаржылары есабынан төлениўи зәрүр болған қәрежетлерди қаплаўға бағдарланғанында. Сондай-ақ, банклер хукиметтин айырым пәрманларына тийкарынан кредитлерди кәрханалардың қәрежетлерин қаплаўға, айланба қаржылардың жетиспеўшиликлерин толтырыўға хәм аўыл хожалығы кәрханаларының мүддети өткен қарызларын төлеўге қаратылғанлығында болып есапланады.

Кредиттен экстенсив пайдаланыўда жүзеге келген жағдай, кредиттен пайдаланыўдың интенсив жолына өтиўди талап етеди. Кредиттин нәтийже бериўин анықлаўдан алдын қысқа мүддетли кредит қойылмаларының нәтийжелиги хәм оны қалай есаплаў туўралы түсиникке ийе болыўымыз керек.

Хәзирги ўақытта мәмлекетимизде де капитал базары хызмети нәтийжелилиги жүдә төмен, буның себеби коммерциялық банклер тәрәпинен жүргизилип атырған кредит сиясатының талапқа жуўап бермеслиги, әмелдеги кредит процент ставкаларының жоқарылығы (аўыл хожалық кәрханаларын салыстырғанда) болып есапланады. Халық өз фондларын инфляция дәрежесинен жоқары дәрежелердеги активлерге бағдарлаўға хәрекет етеди. Булар еркин конвертацияланатуғын валютаға айландырыў (бул тийкарынан қалалық орынларда) ямаса шарўашылық товарларын сатып алыў (бул тийкарынан аўыллық орынларда) ҳ.т.б. пул массасының көбейиўи инфляция дәрежесиниң өсиўине алып келеди хәм товар базарларында төлеў қәбилетине тәсир көрсетеди.

1.2. Ўзбекистанда коммерциялық банклер ҳам басқа кредит шөлкемлери хызмети ҳамде аўыл хожалығында өндиристиң өзине тән өзгешеликлери

Раўажланған жәмийетте кредит объектив, хызмет жүргизиўши экономикалық категория сыпатында көринеди, ол өндиристиң характерине қарап қаржылар айланысында бәрқулла жаңаланып барады.

Экономиканы еркинлестириў шараятында банк системасын қайта шөлкемлестириў экономикалық реформалардың үстин бағдарларынан бири есапланады. 1991 жылда қабыл етилген «Банклер ҳам банк хызмети ҳаққында»ғы, кейинирек оған киритилген өзгерислер ҳам қосымшалар банк системасын базар шәртлери тийкарында қайта шөлкемлесиўине себеп болды. Усы нызамға муўапық орынлардағы бурынғы аўқам Мәмлекетлик банклери орнына Ўзбекстан Орайлық банки дүзилип, оған пул банкнотлары эмиссиясы, мәмлекет есап бетлерине хызмет көрсетиў, коммерциялық банклер хызметин муўапықластырыў ҳам қадағалаў, пул-кредит сиясатын жүргизиў ҳам басқа қатар ўазыйпалар жүклетиледи. Бирақ бул қабыл етилген нызам экономикалық реформалардың барысы менен сол қатарда усы дәўир талабына жуўап бере алатуғын еди. Ўзбекстан миллий валютасының айланысқа киритилиўи финанс секторында банклер хызметиниң жетилистириў бойынша базар талапларынан келип шыққан ҳалда экономикалық реформалардың тереңлестириў ҳам жаңа нызамлар қабыл етиўди белгилеп береди.

«Орайлық банк ҳаққында»ғы Нызам 1995 жылда, «Банклер ҳам банк ҳаққында»ғы Нызам 1996 жылы қабыл етилди ҳам Ўзбекстанда банклер хызметиниң халық аралық стандартлар талабына жуўап бериў дәрежесине жақынластырады. Бунда тийкарғы бағдар банклерди меншиклестириўге қаратылды, бүгинги күнге келип барлық түрдеги банклер акционерлерстирилди, олардың акциялары болса мәмлекетлик ҳам мәмлекетлик емес секторларға, сондай-ақ физикалық шахсларға сатылды. Бунда банклердиң меншик шөлкемлестирилиўинде мәмлекетлик емес

секторының үлеси көбиректи қурайды хәм усы процессти әмелге асырыўда «Банклер хәм банк хызмети ҳаққында»ғы нызам хәм 1996 жылда қабыл етилген «Акционерлик жәмийетлери хәм акционерлердиң ҳуқықын қорғаў ҳаққында»ғы нызамлардың тәсири үлкен. Өзбекстан Республикасы Президенти И.Каримовтың 1997 жылдағы «Меншик банклерди шөлкемлестириў хәм олардың хызметин муўапықластырыў илажлары» ҳаққындағы пәрманы коммерциялық банклеринде базар экономикасына сәйкес ҳуқықый базаны жаратыўда үлкен роль ойнайды, себеби меншик банклер ортасында физикалық шахслар үлеси 50% тен кем болмаслығы, буның менен банк секторында монополизмди жоғалтыўға қаратылғанлығы болып есапланады.

Сырт ел инвестициясы қатнасындағы банклерди шөлкемлестириў-Өзбекстан финанс системасына және бир тийкарғы бағдарды ашып берди. Мәмлекетимизде бир қанша шет ел банклери хәм финанс органлары капиталы қатнасындағы қоспа банклер хызмет жүргизип келмекте. Булар: Өзбек-Голландия «Ўзприватбанк» хәм ЎзАМРО банк, Өзбекстан-Корея ЎзДЭУ банк, Өзбекстан-Туркия УТ банк ҳ.т.б.

Булардан тысқары Ташкент қаласында бир қанша сырт ел банклериниң өз ўәкалатханалары бар, булар: «Дойче банк», Ҳиндистан Мәмлекетлик банки, Францияның «Кредит коммерсиаль де Франс», Пакистан Миллий банки. Азия раўажланыў банки, Европа тиклениў банки, Жәхән банки ҳ.т.б.

Банк жумыстың технологик инфраструктурасын жаңалаў мақсетинде республика бойынша барлық коммерциялық банклерин қамтып алған банклер аралық электрон төлемлер системасы жаратылды, орынларда Орайлық банк тәрәпинен басқарылыўшы есап-китап орайлары дүзиллип, өз-ара есап-китаплар ўақтың үнемлеўге ерисиледи, нәтийжеде мәмлекетимиз аймағында банклер ара есаплар бир неше минутта әмелге асырылыўына ерисиледи.

Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 1997 жыл 14-март 146-санлы «Азия раўажланыў банки кредит линиясының ислетилиўи

илажлары» ҳаққындағы қарарының орынлауы мақсетинде 1997 жыл 7 майда Өзбекстан Республикасы ҳүкметі менен Азия раўажланыў банк ортасында жойбар келисиўи имзаланды ҳәм оған тийкарланып Азия раўажланыў банки мәмлекетимизде агробизнести раўажландырыў мақсетинде 50 млн. АҚШ доллары муғдарында 15 жыл мүддетке мөлшерленген кредит линиясын республика сыртқы экономикалық хызмет Миллий банки арқалы кредитлестириўди әмелге асырды. Усы кредит линиясы бойынша 2000 жыл ноябрь ҳалатында 120 ға жақын улыўма баҳасы 70,5 млн. АҚШ долларына тең болған инвестицион жойбарлар көри шығылған ҳәм соннан 30 жойбар финансластырыў ушын таңлап алынған, соның ишинде 27 синде финансластырыў әмелге асырылды, соннан 16 сында өндирис жолға қойылған.

Усы кредит линиясы бойынша 90 улыўма 20,5 млн. АҚШ доллары муғдарындағы кредит жойбарлары финансластырылыўы ресурслар жетиспеўишилигинен әмелге асырылмады. Финансластырылмай қалған жойбарлар ишинде аўыл хожалығы кәрханалары тийкарынан көпшиликти курайды, буған тийкарғы себеп аўыл хожалығы кәрханаларының финанслық жақтан турақлы емеслиги болып есапланады.

Мәмлекетимизде базар экономикасына өтиў дәўиринде банклерден тысқары басқа кредит шөлкемлерин шөлкемлестириў бойынша да жумыслар алып барылды.

Өзбекстанда барлық саўда банклери ҳәмде Дийхан ҳәм фермер хожалықларын қоллап-қуўатлаў фонды, Мийнет ҳәм халықты сиясий қорғаў министрлигиниң жумыс пенен тәмийинлеўге көмеклесиўши Фонды фермер хожалықларын кредитлеў менен шуғылланады. Буннан басқа, бүгинги күнде мәмлекетимизде бир неше кредит басқармалары қурылып, олардың хызмети раўажланып бармақта. Кредитке зәрүрият болғанда мекемелерге де мүрәжет қылыў мүмкин. Кредит басқармаларынан кредит алыў процесинде бираз әпиўайырақ болсада, берилетуғын кредит процентиниң жоқарылығы қолайсызлық туўдырыў мүмкин.

Улыўма алғанда, кредитлерди шәртли түрде 2 түрге, яғный саўда хәм жеңилликли кредитлерге бөлиў мүмкин.

Буннан басқа мәмлекет буйыртпасы бойынша пахта хәм ғәлле жетистирўши фермер хожалықларна усы өнимлерди ислеп шығарыў ушын мекеме банкери тәрепинен мақсетли жеңилликли кредитлер де берилмекте.

Соны айтып өтиў керек, коммерциялық кредитлериниң жыллық процент ставкалары жоқары болып, оннан фермер хожалығында пайдаланбағаны мақул. Себеби, басқа тараўларда алынған кредиттен жыл даўамында бир неше мәрте пайдаланылса, аўыл хожалығында бир жылда бир неше мәрте өним алынады, демек алынған кредит хәм бир мәрте айландырылады.

Фондлар тәрепинен берилетуғын кредитлерге тоқтап өтемиз. Дийхан хәм фермер хожалықларын қоллап-қуўатлаў фонды тек ғана Фермер хожалықлары басқармасына ағза болған фермерлерге жеңилликли кредит бериў менен шуғылланады. Усы фонд фермер хожалықларына туўрыдан-туўры емес, айрым ири саўда банклары арқалы 3 жыл мүддетке кредит береді. Кредитлердиң жыллық процент ставкасы Орайлық Банк тәрепинен ҳәр жылы белгиленетуғын қайта финансластырыў ставкасының 1/3 бөлимин қурайды.

Фермер хожалығының фондтан кредит алыў курамы төмендегише болады.

Фермер хожалығы фонды кредит линиялары есабынан кредит алыў ушын өзи қарыйдары болған банкке арза жазып тапсырады. Барлық зәрүр хўжжетлер тапсырылғаннан соң, банктиң район бөлими бул хўжжетлерди арза берилген сәнеден баслап 5 жумыс күни мүддетинде көрип шығып, кредит комитетиниң унамлы жуўмағы менен бирге банктиң район бөлиimine көрип шығыў ушын жибериледи.

Банктиң район филиалы усы хўжжетлерди 10 жумыс күни мүддетинде көрип шығып, егер даўалар болмаса, хўжжетлерди өзиниң

кредит комитетиниң жуўмағы менен бирге Банктиң Орайлық мәкемесине көрип шығыў ушын жибериледи.

Жаңадан қуралған фермер хожалықларына дәслепки (басланғыш) инвестицияны түрлендириў ушын кредит бериў.

Өз жумысына кирискен фермер хожалықларына дәслепки (басланғыш) қаржы (капитал) түрлендириў мақсетинде кредит алыў ушын мәмлекет дизимине алынғаннан кейин 6 ай ишинде тийисли буйыртпалар менен өзлерине хызмет етиўши банклерге хабарласыўы керек.

Фермер хожалықлары хызметин кредитлеў тәртиби:

- Хәрекеттеги тәртиплерде фермер хожалықлары, сондай-ақ, юридикалық шахс атамасына ийе дийхан хожалықларына аўыл хожалығы өндирисин шөлкемлестириў, айланба қаржыларды толықтырыў ушын 2 жылдан кем болмаған, қайтарыў мүддети узайтырылыўын есапқа алғанда 30 айдан аспаған мүддетке;

- Фермер хәм дийхан хожалықларына аўыл хожалық хызмети менен байланыслы болмаған, өз айланба қаржыларын толтырыў ушын, оның қайтарыў мүддетин узайтырылыўын есапқа алған жағдайда, 12 айған шекем;

- Сондай-ақ, инвестициялық проектлерди финансластырыў ушын қайтарыў мүддетин узайтырыў ҳуқықысыз 5 жылға шекем мүддатке кредит бериў мүмкин.

- Зыян көрип ислеўши, ликвидсиз балансқа ийе фермер хожалықларына кредит берилмейди.

- Кредит алыў ушын фермер банкке төмендиги хўжетлерди тапсырыўы лазым.

1. Кредит буйыртпанамасы (арза);

2. Пул тезлигиниң анализи мәжбүрий тәризде көрсетилген бизнес-реже;

3. Ақырғы есабат сәнесине Мәмлекетлик салық хызметиниң жергиликли (район) мәкемеси тәрeпинен тастыйықланған бухгалтерия

балансы (1-түр), дебиторлық ва кредиторлық қарзы ҳаққындағы мағлыұматнама (2а-түр), сондай-ақ, 90 күннен артық мүддетде қарздарлықты салыстырыў дәлалатнамалары, финанслық нәтийжелери ҳаққында есабат (2-түр).

4. Тәмийнлеў түрлеринен бири:

- мүлк еки қымбатлы қағазлар кепиллиги;
- банк еки қамсызландырыў шөлкем кепиллиги;
- үшінши шахс кепиллиги;
- қамсызландырыў компаниясының қарыз алыўшының кредитти қайтара алмаслық қәўипин қамсызландырылғанлығы ҳаққындағы қамсызландырыў полисы.

Кредит алыў ушын гиреўге қойылатуғын мал-мүлк банк хызметкерлери тәрeпинен есапланып, қарыйдар менен банк ортасында гиреў шәрнамасы дүзиледи. Дүзилген гиреў шәртнамасы тийкарында гиреўге алынған мүлк қунының 80% муғдарында кредит ажратылыўы мүмкин.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң 1997 жыл ПФ-1737 санлы пәрманының 4-бәнти, Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 1997 жыл 25-октябрь 486-санлы қарарына тийкарланып «Дийхан хәм фермер хожалықларын қоллап-қуўатлаў фонды» дүзилди хәм хызмет жүритип келмекте.

Фондтың тийкарғы ўазыйпалары төмендегише:

- олар тәрeпинен кредитти төлеўдиң зәрүрли гиреў, қамсызландырыў хәм басқа кепилликлери тәмийинленген ҳалда, дийхан хәм фермер хожалықларының ийелерине жеңилликли кредитлер бериў;
- дийхан хәм фермер хожалықлары бирлеспеси қурамына кириўши дүзилетуғын киши кәрханаларды қайтарыў тийкарында айланба қаржылар менен тәмийинлеў;

- дийхан ҳам фермер хожалықларын раўажландырыў ҳам жетилистириўге инвестицияларды, соның ишинде сырт ел инвестицияларын алып келиў ушын шараятлар жаратыў;

- хызметтиң ҳәр қыйлы түрлери бойынша дийхан ҳам фермер хожалықлары тараўы хызметкерлерин таярлаў ҳамде қайта таярлаў системасын жаратыў ҳам раўажландырыўда қатнасыў;

- дийхан ҳам фермер хожалықлары машқалалары бойынша конференциялар, семинарлар өткизиўге тийисли илажларды финанслық қоллап-қуўатлаў.

1998 жылда фонд тәрәпинен 150,9 млн. сум, 1999 жылда 340,6 млн.сум, 2000 жылда 221,2 млн.сум, 2001 жылдың биринши ярымында 107,5 млн.сум муғдарда 196 дийхан ҳам фермер хожалықларын кредитлестириўди әмелге асырған. 2001 жылдың биринши ярымындағы кредит қойылмалары 531,5 млн. сумды қураған.

Фонд тийкарынан кредитлерди коммерциялық банклеринде кредит линияларын ашыў арқалы 1999 жыл 20-июлдеги Өзбекстан Республикасы Әдиллик Министрлигинде 775-саны менен дизимнен өткен тәртипке тийкарланып әмелге асырылады.

Дийхан ҳам фермер хожалықларын қоллап-қуўатлаў фонды тәрепинен
2002-2007 жыллар даўамында берилген жеңилликли кредитлер ҳаққында
коммерциялық банклер бойынша
МАҒЛЫҰМАТ (млн. сум)

2-таблица

Банклер атамасы	Улыўма ажыратылған кредитлер		Дийханшылық бойынша		Шарўашылық ҳәм қусшылық бойынша		Техника сатып алыў ушын		Өндирис ҳәм қайта ислеў бойынша	
	саны	муғ дары	саны	муғ дары	саны	муғ дары	саны	муғ дары	Саны	муғ дары
Замин банк	31	160,0	-	-	31	160,0	-	-	-	-
Тадбиркор банк	96	340,2	1	1,5	79	283,0	15	45,7	1	10,0
Савдогар банк	14	67,6			10	37,6	4	30,0		
Туран банк	3	17,4			3	17,4				
Пахта банк	35	88,6	1	4,0	34	84,6				
Ғалла банк	7	22,8			6	18,8	1	4,0		
Үй-жай жамғарма банк	1	1,5			1	1,5				
Жәми	187	698,1	2	5,5	164	602,9	20	79,7	1	10

Бул кестеден бизге көринип турыпты, яғный аўыл хожалығын кредитлер менен тәмийинлеў бойынша Заминбанк шарўашылық ҳәм қусшылықты раўажландырыўға 160,0 млн сум, Тадбиркорбанк шарўашылық ҳәм қусшылықты раўажландырыўға 283,0 млн сум, техника сатып алыўға 47,5 ҳәм өндиристе қайта ислеўге 10,0 млн сум, Савдогарбанк шарўашылық ҳәм қусшылықты раўажландырыўға 37,6 млн сум, техника сатып алыўға 30,0 млн сум ҳ.т.б банклер аўыл хожалығы тараўларына кредитлер бериў бойынша жоқары нәтийжелерге ерискен. Фонд Заминбанк, Тадбиркорбанк, Савдогарбанк, Туранбанк, Ғаллабанк, Үй-жай жамғарма банк, Санаат қурылыс банклери менен бас питимлер дүзип, ҳәр бир конкрет жойбар бойынша кредит шәртнамалары тийкарында усы банклерде кредит линияларын ашқан.

Фонд кредит ресурслары төмендегише дүзиледи:

- фонд дүзилгенде Өзбекстан Республикасы Мәмлекетлик Мүлк комитетиниң 200,0 млн. сум, Өзбекстан Республикасы Мийнет министрлигиниң 50,0 млн.сум, Министрлер Кабинетиниң запас фондынан

250,0 млн.сум муғдарында тегин ҳам бир мәртебе берилетуғын финанслық жәрдем;

- ким-щыят саўдасында жер майданларын пуқаралардың мийрасқа қалдырылатуғын өмирлик ийелик етиўлери ушын сатыўдан алынатуғын түсимниң 5,5% муғдарындағы қаржылар;

- дийхан ҳам фермер хожалықларынан өндирилетуғын жер салығы қаржыларының 5% муғдарындағы қаржылар.

Өзбекстан Республикасы Президенти И.Каримовтың 1995 жыл 26 июлдеги «Жеке исбилерменлик ҳам киши бизнести қоллап-қуўатлаў фондын шөлкемлестириў ҳаққында»ғы пәрманына тийкарланып «Бизнес фонд» дүзилди. «Бизнес фонд» ашық түрдеги акционерлик жәмийети болып, ол исбилерменликти қоллап-қуўатлаў, жеке исбилерменлик ҳам киши бизнести раўажландырыў, мәмлекетлик емес өндирис секторы имканиятларын асырыў, республикада меншик ийелери классын пайда етиўде шараятлар жаратыў болып есапланады. «Бизнес фонд» акционерлик жәмийет формасында дүзилген, демек бул акционерлердиң қаржыларын бир орынға топлаў имканиятын береді ҳам мәмлекет ресурслары тәрәпинен турақлы түрде финанслық жақтан қоллап-қуўатланып турылады. Булар: мәмлекет мүлкинен түскен дивидендлер ҳам халықты жұмыс пенен тәмийинлеў фонды түсимлери.

«Бизнес фонд»тың усы күнге шекем болған хызметине қысқаша анализ берип өтетуғын болсақ, оның хызметисиз мәмлекетимизде киши ҳам орта бизнес секторының раўажланыўын көз алдымызға келтириў қыйын. Оның хызметинде исбилерменлерди заманагөй техника ҳам технологиялар менен тәмийинлеў тийкарғы хызметинен бири есапланады.

Министрлер Кабинетиниң 1996 жыл 9 июлдеги 240-санлы қарарынан келип шыққан ҳалда Канада мәмлекетиниң «Раона холдинг» компаниясы менен биргеликте 50 млн. АҚШ доллары муғдарындағы қоспа дәстүр әмелге асырылмақта. Дәстүрдиң орынланыўы мақсетинде 4,8 млн. АҚШ доллары муғдарындағы технология ҳам үскенелер лизинг тийкарында

исбилерменликке берилген, үлес қосыў шәртлери тийкарында 6,6 млн.АҚШ доллары муғдарында технология киритилген. «Бизнес фонд» 11,3 млн. АҚШ доллары муғдарында сырт ел инвестициялары киритилген кәрхана хәм шөлкемлердиң шөлкемлестириўшиси есапланады. Мийнет Министрлиги менен биргеликте «**Praff-Singer**» саўда үйи арқалы хаял қызлар активлигин асырыў хәм тәмийинлеў мақсетинде хәр түрли регионларда 10 киши тигиў фабрикаларын, «Бизнес-труд» дәстүри тийкарында орынланған.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң 1998 жылы 9-апрельдеги пәрманы 8-бәнтине хәмде Министрлер Кабинетиниң 1998 жылы 27-майдағы 232-санлы қарарына муўапық «Бизнес фонд» кредитлер бериўди коммерциялық банклеринде кредит линияларын ашыў арқалы әмелге асырылыўы белгиленди.

2000 жыл жуўмағы бойынша «Бизнес фонд» акционерлик жәмийети акционерлери саны 1800 ден артты, устав капиталы 10 млн. сумнан 385 сумға артты. Буннан тысқары районларда «Бизнес фонд» базасында информатсион-консалтинг орайлары дүзилген, ўәлаятларда Исбилермен тәмийинлениўи» атлы екилемши кәрхана арқалы исбилерменлерге өнимлерин сатыў, шийки зат тәмийинаты, техника хәм үскене менен тәмийинлениў лизинг тийкарында бериў жумыслары әмелге асырылмақта.

«Бизнес фонд» исбилерменлерди қоллап-қуўатлаў мақсетинде, бизнес саўатын арттырыў бойынша оқыўлар, оларға мағлыўмат, ҳуқықый хәм мәсләхәт жумысларын алып бармақта.

«Бизнес фонд»тың кредит ресурслары дереклери төмендегилерден ибарат:

- 15% мәмлекет мүлкин меншиклестириўден түскен түсим;
- 10% жумыс пенен тәмийинлеў фондынан түсим;
- резидент физикалық хәм юридикалық шахслар қаржылары;
- сырт ел кәрханалары хәм халық аралық финанс кәрханалары қаржылары.

Усы қаржыларды «Бизнес фонд» коммерциялық банклері арқалы исибилерменлерге тәмийинленгенлик, қайтарыўшаңлық хәм мүддетлилик шәртлери тийкарында тарқатады. 1995-2000 жыллар даўамында «Бизнес фонд» киши хәм орт абизнес субъектлерин 7078,0 млрд. сум муғдарында инвестицион жойбарларын финансластырыўда қатнасып, 6,39 млрд.сум муғдарында кредитлер берилген, техника хәм үскенелер лизинг тийкарында исибилерменлерге 185,0 млн. сум муғдарда әмелге асырылған.

«Бизнес фонд» сырт ел инвестицияларын алып келиў бойынша Өзбекстанның сыртқы экономикалық байланысларында да актив қатнасып келмекте. Азия хәм Европа траст компаниясы менен биргеликте 9 кәрханаға сырт ел техникасы хәм үскенеси лизинг тийкарында алып келтирилген.

Аўыл хожалығы кәрханаларында өндиристиң өзине тән өзгешеликлери төмендегилер:

- аўыл хожалық кәрханаларында өндиристиң мәўсимлилиги, яғный аўыл хожалығында жетистиретуғын техникалық егин пахта мысалында көрип шығатуғын болсақ, пахтадан жылына бир мәрте өним алыў мүмкин, усы техникалық егинди егий, тәрбиялаў хәм өнимин жыйнап алыўға кететуғын улыўма ўақыт 245-250 күнди қурайды, сондай-ақ бийдай жетистириўде усы көрсеткишлер биразы жақсылығы менен парықланады;

- аўыл хожалық кәрханаларында өндиристиң тәбийий климат шараятлары менен байланыслылығы, тәбиятта болатуғын өзгерислер биринши нәўбетте аўыл хожалығына өз тәсирин көрсетеди. Мәселен, қурғақшылық, суўсызлық, бәхәрдің кеш келиўи, қыстың ерте келиўи, экологияның бузылыўы ҳ.т.б.

- аўыл хожалығы тийкаргы қуралы болған жердің мелиоратив жағдайын жақсылаў илажларының узақ ўақыт даўамлылығы. егин майданларына агротехникалық илажлардың натуўры қапланылыўы себепли усы майданлардың шорланыўы, жер асыт изей суўларының көтерилийи, топырақ эрозиясы хәм басқа факторлар тәсиринде топырақтың өнимдарлық көрсеткиш-лери жаманласыўы мүмкин.

Бап –II. Өзбекстан Республикасында банк системасының раўажланыўы.

2.1. Коммерциялық банк түсиниги мақсети, ўазыйпасы хәм оның дүзилиси.

Банк бул - пул капиталларын жыйнаў хәм қайтарып бериў, ҳақы төлеў, ўақыт белгилеў шәртлери тийкарында оларды өзиниңатынан жайластырыў ушын дүзилетуғын шөлкем.

Банктың тийкаргы ўазыйпасы - пул капиталларын кредитлерден қарыз алыўшыларға хәм сатыўшылардан қарыйдарға өткизиўде байланыстырыўшы курал болып есапланады. Базарда пул капиталларын өткизиўде банклар менен басқада финанслық хәм финанс-кредит шөлкемлери де хызмет көрсетеди: инвестиция қаржылары, қамсызландырыў компаниялары, брокерлик фирмалар хәм тағы басқалар. Бирақ финанслық тәўекелшилиқ қәўипи субъекти есапланған банклер оларды басқа субъектлерден ажратыўшы еки қәсийетке ийе.

Бириншиден, банклер еки тәреплеме қарыз миннетлемелери менен алмасыў қәсийетине ийе: олар өзлериниң қарыз миннетлемелери (депозит, аманат гүўалығы, аманат сертификатлары хәм басқалар) жайластырады, буның тийкарында топланған қаржыларды болса басқа банклер тәрепинен шығарылған қарыз миннетлемелери хәм қымбат баҳалы қағазларына жайластырылады.

Мине усы қәсийет пенен банклер өз қарыз миннетлемелерин шығармастан финанс базарда хызмет көрсетиўши финанслық брокер хәм дилерлерден парқ қылады.

Екиншиден, банкилер юридикалық хәм физикалық тәреплер алдында қарыз муғдары белгиленген сөзсиз миннетлемелерди өз мойнына алады, мысал ушын депозит сертификатларын шығарыўда клиентлериниң аманатларын аманат есап счетларына жайластырыўда хәм тағы усындай

жағдайларда қарыз мұғдары бойынша тұрақлы белгиленген. Миннетлемелер банк-лер үшін әсіресе үлкен тәуекелшілік қәуіпін туғыдырады, болмаса базар талабы қандай болыуынан тысқары олар бойынша толық көлемде хак төлеу шәрти есапланады.

Инвестиция компаниялары болса өз актив хәм пассив қунындағы өзгерислер менен байланыслы болған тәуекелшілік қәуіпін өз акционерлери арасында бөлистриледі.

Өз хызметиниң тийкарғы мақсети пайда көриушілик есапланған хәм базар мүнәсебетлери системасында коммерциялық пайдалары тап усыдан ибарат болған коммерция банклери екинши басқыштағы мәмлекет банклери хәм кредит ширкетлеринен усы айырықша қәсийети менен парқ қылады.

Өзбекстан Республикасында коммерциялық банклердиң пайда етилиуи хәм хызмет көрсетиуи Өзбекстан Республикасының 1054-Х11-санлы 1995 жылы 5 майда қабыл қылынған Банклер хәм банк хызмети тууралы нызамға тийкарланады. Усы нызамға мууапық Өзбекстан Республикасында универсал есапланған кредит шөлкемлери әмел көрсетип, олар финанс базарында кең көлемдеги әмеллерди орынлайды: түрлери хәм мүддетлери бойынша түрли кредитлерди усынуу, қымбатлы қағазларды хәм шет ел валютасын сақлау хәм алдысатты қылуу, аманатқа қаржы талап етиу, есап-китап орынлау, үшінши тәрәп үшін кепиллик тийкарында әмеллер орынлау хәм басқалар.

Өзбекстан Республикасында банк түрлери барлық кредит шөлкемлери еки түрге ажыралады: **банклер** хәм **кредит шөлкемлери**.

Банк деп - Өзбекстан Республикасы Орайлық банктиң лицензиясына тийкарлана хәм қайтарып бериу шәрти менен юридик хәм физикалық тәрәплердиң пул қаржыларын хәмде басқа қымбатлылықларын жалп етиуши хәм қайтарып бериу, хақы төлеу, мүддет белгилеу шәртлери астында өз

атынан оларды жайластырыўшы хәмде есап-китап хәм басқа банк әмеллерин басқарыўшы коммерциялық шөлкемине айтылады.

Өзбекстан Республикасында банклер меншик мүлкшиликтиң түрли формалары тийкарында пайда болыўы мүмкин. Меншик, мийнет жәмәәти, акционерлик, қоспа. Тек мәмлекет мүмкиншилик формасына тийкарланған банклерди пайда етиў имканиятыда бар болып, бундай банклер әмелдеги нызамға муўапық коммерциялық тийкарында хызмет көрсетиўи мүмкин.

Коммерциялық банклердиң қуралыў дүзилиси.

Коммерциялық банклердиң жоқары шөлкеми акционерлердиң улыўма жыйналысы есапланады. Бундай жыйналыс бир жылда кеминде бир мәрте өткизилиўи шәрт хәм онда исеним тийкарында банк акционерлериниң барлық ўәкиллери қатнасады. Акционер болған кархана басшыларының қатнасыўлары ушын исеним талап етилмейди. Жыйналыста банк акционерлериниң кеминде төрттен үш бөлеги қатнасқан жағдайда улыўма жыйналыс қойылған мәселелерди шешиўге ҳақлы есапланады.

Банк хызметиндеги улыўма басшылықты Банк кеңеси әмелге асырады. Соның менен бирге банк кеңеси ўазыйпасына банк басқарыўының жумысын күзетиў хәм тексерип барыў ўазыйпасы да жүкленеди. Банк кеңесиниң қурам ағзаларын сайлаў тәртиби хәм мүддетлери коммерциялық банки нызамында белгиленеди. Банк кеңеси Банк хызметиниң улыўма бағдарын белгилейди, кредит хәм басқа реже планларын көрип шығады, пайда, қәрежетлер хәм дәраматлар режесин тастыйықлайды, фирмалар ашыў хәм жабыў туўралы хәм банк хызмети, клиентлер менен өз-ара байланыслар сыяқлы мәселелерди көрип шығады.

Коммерциялық банклердиң жумысларына байланыслы ашқарылықты тәмийенлеў хәм финанслық жағдайлары туўралы мағлыўматларды ҳалыққа жеткизиў мақсетинде олардың улыўма мәжилисте

тастыйықланған жыллық баланслары ҳам де пайда яки зыян есап-китабы газета-журналларда берилиўи шәрт.

Коммерциялық банки жайласқан жерден узақ регионлардағы клиентлер болған қархана ҳам шөлкемлерге кредит есап-китап хызметин көрсетиў мақсетинде банк фирмалары ҳам бөлимлери ашылыўы мүмкин. Филиал ямаса бөлимлерди ашыў мәселеси - Өзбекстан Республикасы Орайлық банкинің орнындағы Бас басқармасы менен келисилиўи зәрүр.

Банк жайласқан жерден сыртта хызмет көрсетип атырған ҳам банк ўазыйпаларының барлығын ямаса бир бөлегин орынлаўшы айырықша бөлекленген қурам бөлимлери банк филиалы деп аталады. Филиал юридикалық тәреп есапланбайды ҳам бас банк тәрепинен оған тапсырылған әмеллерди-Өзбекстан Республикасы Орайлық банкинің лицензиясыда көрсетип өтилген шегараларда орынланады. Филиал оны пайда еткен банк тәрепинен шәртнамалар дүзеди ҳам басқа хожалық хызметин алып барады.

Коммерциялық банклериниң ўазыйпалары.

Қархана капиталлары ҳам меншик шахслар пул дараматлары көлеминдеги қаржы айланыўы процесссинде ўақытша бос турған пул қаржыларын қайта бөлистириў арқалы кредитте байланыстырыўшы қурал болыў әмели коммерция банклериниң ең әҳмийетли ўазыйпаларынан бири болып есапланады.

Байланыслық ўазыйпасының айырықша қәсийети усынан ибарат, қаржыларды қайта бөлистириўде олардың қарыз алыўшы тәрептен пайда менен Сарыпланыў бас мақсет орнында қурылады. Қаржы дереклери бир тегисликте жайласқан хожалық байланыслары арқалы қайта бөлистириледі: жоқары банк қурамы сыяқлы аралық буўын

қатнасыўсыз банк арқалы, ҳақы төлеў ҳәм қайтарып бериў шәрти менен кредитордан қарз алыўшыға. Берип жиберилген ҳәм қабыл қылынған қарз қаржылары ушын төлеўши ҳақ қарыз қаржыларына болған талап ҳәм усыныс тәсири астында қәлиплеседи.

Базар экономикасының нәтийжели раўажланыўы ушын байлаеыслық хызметиниң әҳмийети усыннан ибарат, коммерция банклери усы хызметлери менен экономикалық системада тәўекелшилиқ қәўипи ҳәм анық емеслик дәрежесин қысқартады.

Коммерция банклериниң екинши ең әҳмийетли ўазыйпасы **хожалықта қаржы капиталларын хошаметлеў** болып есапланады. Шет ел инвестициялары емес, тап усындай капиталлар экономика илими ушын зәрүр болған қаржылардың тийкарғы бөлегин қураўы тийис.

Аманатшылар ушын депозителрди қамсызландырыў менен бир қатарда коммерция банк хызметине байланыслы мағлыўматларға ийе болыўы ҳәм банк бериўи мүмкин болған кепилликлер туўралы билиўи әҳмийетли есапланады.

Банклердиң үшінши ўазыйпасы - айырықша жеккеленген ғәрезсиз субъектлер ортасындағы төлеўлерде байланыстырыўшылық қылыў есапланады. Усы әмел базарға өтиў дәўиринде жаңа мәни кәсип етеди.

2.2. Әмелдеги нақ пулсыз есап-китап формалары

Материаллық ислеп шығарыў нақ пулсыз есап-китаптардың экономикалық тийкары болып есапланады. Сның ушын да төлеў айланыының көбиси товар менен орынланған әмеллерге тийисли, яғный жүклеп жиберилген товарлар, орынланған жумыслар, көрсетилген хызметлер ушын төлеўлер сыяқлы есап-китаптарға туўра келеди. Төлеў айланыўдың қалған бөлеги товарсыз орынланған әмеллерге тийисли, яғный кәрхана ҳәм шөлкемлердинң бюджет пенен мәмлекет ҳәм социаллық қамсызландырыў шөлкемлери менен кредит шөлкемлери менен, басқарыў органлары, суд, арбитраж ҳәм басқалар менен есап-китаптарға байланыслы есап-китаптардан ибарат.

Кархана ҳәм оған хызмет көрсетип атырған банклердинң регионлық жайласыўына қарап басқа қалалар ортасындағы ҳәм бир қала ишиндеги есап-китаптар ажыратылады. Қалық жайласқан бир орындағы бир ямаса түрли банклер тәрeпинен хызмет көрсетилип атырған кәрхана ҳәм шөлкемлер арасындағы есап-китаптар бир қала ишиндеги ҳәм жергиликли есап-китаптар деп аталады. Түрли қалықлар жайласқан жерлердеги банк институтлары тәрeпинен хызмет көрсетилип атырған кәрхана ҳәм шөлкемлер арасындағы есап-китаптар басқа қалалар арасында есап-китаптар деп аталады.

Товар ҳәм хызметлер ушын ҳәмде финанслық миннетлемелер менен байланыслы нақ пулсыз есап-китаптар түрли формаларда әмелге асырылады. Усы формалардың ҳәр бири есап-китап ҳүжжетлер табылады ҳәм ҳәрeкет бойынша өзине жараса қәсийетлерге ийе есапланады.

Хүжжетлер айланысы-бул есап-китап ҳүжжетлери ҳәм пул қаржыларының ҳәрeкетлениўи, ислетилиўи ҳәм рәсмийлестирив системасы есапланады.

Оның қурамына төмендегилер киреди:

- жүр жиберіши тәрәпинен фактура есап-китабы жазып берилии хәм оның есап-китабындағы басқа қатнасыўшыларға тапсырылыўы;
- есап-китап хўжжетлериниң мәниси хәм оның рек-визитлери:
- есап-китап хўжжетин дүзиў мүддетлери хәм оны банкке хәмде басқа есап-китап қатнасыўшыларына усыныў тәртиби;
- банк институтлары арасындағы есап-китап хўжжетиниң хәрекети;
- есап-китап хўжжетиниң ҳақын алыў, пул қаржыларын өткизиў хәм қабыл қылыў тәртиби хәмде мүддетлери; есап-китап қатнасыўшылары өз-ара тексерий орнатыўлары ушын хәм экономикалық тәсир шараларын қоллаў мақсетинде есап-китап хўжжетинен пайдаланыў тәртиби.

Жақын ўақытқа шекем нақ пулсыз есап-китаплардағы тийкарғы форма -товар жеткизип бериўшилердиң төле тапсырмалары тийкарында әмелге асырылыўшы акцент формасы болып келген.

Бүгинги күнде базар шараятында хожалық басқарыўға өтилгени мүнәсебети менен акцерт формасындағы есап-китаплар бийкар қылынған, хожалықларға болса усындай есап-китап формаларынан пайдаланыў усыныс етиледи хәм оларда ислеп шығарыўшылық хўкимранлығы жоқ қылыныўы хәм төлеў орынлаў баслаўшылары пул төлеўшилердиң өзлерине қайтып берилиўи лазым.

Әмелдеги ыызамларға муўапық бүгинги шәрт-шәраятта төмендеги нақ пулсыз есап-китап формалардан пайдаланыўға рухсат бериледи.

- төлеў тапсырмалары;
- төлеў талапламалары;
- чеклер;
- аккредитивлер;

Пул төлеўши менен пул алыўшылар арасындағы есап-китап формалары олардың өзлери тәрәпинен хожалық шәртнамалары да белгиленеди.

Пул төлеуші менен пул алушы арасындағы есап-китаптарға байланысты өз-ара келіспеушілер банк шөлкемлерінің қатнасуысыз екі тәрәплеме көріп шығылады. Келісілмеген мәселелер суд, арбитраж тәрәпинен шешіледі.

Есап-китап-касса әмеллеріне байланысты банкке байланысты қойылушы клиент тәрәпинен өзине хызмет көрсетіп атырған банкке жазба рәуіште жіберіледі, банклердің өзлері болса усы келіспеушілер бойынша өз араларында хәм есап-китап касса машиналарында хат жазады.

Есап счеты ийесінің қаржылары есап счетынан натууры ямаса кешіктіріп шығарып жіберілгені соның мене бирге, пул муғдарлары есап счетқа натууры ямаса кешіктіріп қосылғаны жағдайларында есап счет ийесі уақтында қосып киритілмеген ямаса натууры шығарылып жіберілген пул муғдарының 0,5% көлемінде кешіктірілген хәр бир пул ушын өз пайдасына жарима төлеуін банктен талап етиуге хақлы есапланады.

Есап-китап хуҗжетлері - әмелдеги есап-китап формаларыда қолланылушы есап-китап хуҗжетлері норматив талаптарға мууапықлығы жағдайында ғана банк тәрәпинен орынлау ушын қабыл қылынады хәм усының мене бирге төмендеги мағлыұматлардан пайда етилиуі шәрт есапланады :

- есап-китап хуҗжетінің аты;
- есап-китап хуҗжетінің тәртип саны, жазып беріу күні, айы, жылы;
- пул төлеушінің аты, банктеги счет номері, банктің аты хәр қатар саны;
- төлеу мақсети (чекте көрсетілмейди);
- төлеу муғдары (сан хәм сөз бенен);

Есап-китап хуҗжетінің биринши нұсқасы банк-теги счеттан өз ықтыярына көре пайдаланыу хуқықына ийе болған әмелдар шахслар тәрәпинен қол қойылған болуы

шәрт хәм печать изи басылған болыўы шәрт. Есап-китап хужжетиниң биринши нусқасы тийкарында ғана пул төлеўшиниң сетынан қаржылар шығарылып берилиўи мүмкин.

Әдетте есап-китап хужжетлери көширме қағаздан пайдаланып биз жазыўда техник қуралларды қоллап жазып бериледи. Чеклер сыя ямаса пасталы ручкадан қол жазба рәўиште жазып бериледи.

Төлеў тапсырмалары жәрдеминде есап-китаптар.

Төлем тапсырмасы - сәт ийеси тәрпинен өзиниң (есап-китап, жарий, бюджет, ссуда) сетынан белгиленген пул муғдарын бир қалада ямаса басқа қалаларда жайласқан усы ямаса басқа банк шөлкеминдеги пул алыўшы басқа кәрхананың сетына өткизиў туўралы банкке берген жазба буйрығы есапланады.

Есап-китаптарда төлеў тапсырмаларын қоллаў имканиятлары жүдә кең, олардың жәрдеминде хожалықтағы мал менен хәм малсыз орынланатуғын әмеллерге тийисли есап-китаптар әмелге асырылады. Қалаберсе барлық орынланыўшы төлеўлер тек төлеў тапсырмалары жәрдеминде әмелге асырылады.

Мал -товар хәм көрсетилген хызметлер ушын есап-китап қылыўда төле тапсырмалары төмендеги жағдайларда қолланылады.

Алынған мал хәм көрсетилген хызмелер ушын, яғнай туўрыдан-туўры товарды акцептлеў арқалы (тапсырмада пул төлеўши тәрпинен мал хәм хызметкер қабыл қылынғанын тастыйықлаўшы мал-транспорт хужжетиниң тәртип саны хәм сәнеси көрсетиледи).

Мал хәм хызметлерге алдыннан ҳақ төлеў тәртибиндеги төлеўлер ушын (алдыннан ҳақы төлеў шәрти айтып өтилген шәртнама, келисим, контракттың тәртип саны тапсырмада көрсетиледи).

Мал менен орынланған әмеллер бойынша кредиторлық қарызды қаплай ушын.

Суд хәм арбитраж қарарларына сай мал хәм хызмет ушын есап-китап қылыда.

Ханаларға болған ижара хақы бойынша транспорт, комунал хәм басқа кәрханаларға хақ төлеў ушын хәм басқада.

Малсыз орынлаўшы әмеллер бойынша есап-китап қылыўда төлеў тапсырмалары төмендеги жағдайларда қолланылады:

- бюджет төлемлеринде;
- банк ссудаларын хәм ссуда бойынша пайызларды қаплай;
- мәмлекет хәм социаллық қамсызландырыў институтлары тәрөпинен қаржы өткизиде;
 - Акционерлик жәмийет, ширкет хәм усындайларды шөлкемлестириде, нызам капиталына киритиўде.
 - Акция, облигация, депозит сертификатлары, банк векселлерин сатып алыўда.
 - Пенция, жарийма хәм усындай төлеўлерде төлеў тапсырмасы пул төлеўши тәрөпинен белгиленеген формадағы жумысқа мәс қағазында жазып бериледи хәм онда төледи орынлаў ушын зәрүр болған барлық реквизитлер көрсетиледи. Әдетте төлеў тапсырмасы 4 нускада банкке усынылады. Усы нускалардың хәр бири белгили бир мақсетте ислетиледи:
- Нускада пул төлеўиниң сөетынан қаржыларды шығарып жибериў ушын ислетиледи хәм банк хўжжетлеринде қалдырылады;
- Нуска төлеў тапсырмасы орынланыў ушын қабыл қылынғанлығы хаққында тилхат сыпатында хәм банктиң төртмүйешли мөри басылғаны жағдайында пул төлеўшиге қайтарылып бериледи.
- Нуска жөнөтип жибериледи (ямаса электрон почта арқалы жибериледи).

Төлеу тапсырмасы пул төлеушінің сөтетінде жетерли қаржы бар болғанлығы банк тәрөпинен орынланыуы ушын қабыл қылынады. Хожалық шөлкеминде ссуда алыу хуқықына бар болған жағдайында төледи әмелге асырыу ушын банк ссудасынан да пайдаланыу мүмкин.

Нақ пулсыз есап-китапларына сай әмелдеги нызамда байланыс кәрханалары арқалы пул өткизиулері бойынша төле орынлауда төлеу тапсырмалары арқалы есап-китап қылыу бойынша арнаулы тәртип белгиленген.

Кәрхана хәм шөлкемлерге төмендеги мақсетлер ушын байланыс кәрханалары арқалы пул өткизиулерди шекленбеген муғдарда әмелге асырыу хуқықы берилген.

- Шахсан тийисли қаржыларды (напақа, алимент, ис хақы, командировка, қаржылары, авторлық хақы) ин айырықша пуқараның атына өткизиу ;
- Ис хақын төлеу, дүзилген тәрезде хызметкерлерди жаллау, ауыл хожалық өнимлерин таярлау қәрежетлері ушын банк органлары жоқ жердеги кәрханаларға.

Бул жағдайда пул төлеуші кәрхана ең жақын жайласқан почта бөлими ушын төлеу тапсырмаларын жазып өткизилген пул муғдарының мақсетин көрсетеди хәм оны өз банк органына тапсырады. Пул төлеуин төлеу тапсырмасына қосымша тәрезде анық пул алыушы ушын жазып толтырылған пул өткизбе қағазын, сондай-ақ хәмме пул өткизбе алыушылардың барлық дизимин белгилеп барады хәм пулды ким, қандай мақсетте алып атырғанын, өткизбе қайсы қалада ямаса адамлар жасау жайына жиберилип атырғанын көрсетеди.

Төлеу тапсырмалары арқалы есап-китап қылы ислери басқа есап-китап формаларына салыстырғанда қатар айырмашылықларға ийе, атап айытқанда айырмашылығы әпиуайы хәм тез хұжжет айланыуы:

- пул қаржы қәрежетинің тезлесіуі;
- хақы төленип атырған товар хәм хызметлер сапасын алдыннан тексеріу имканияты;

- товарсыз орынлаўшы төлеўлерде усы форманы төлеў имканияти. Усы имканиятлар төлеў тапсырмасы арқалы есап-китапларын ең актив есап-китап формасы қатарында шығарады.

«ӨзТадбиркарбанк»тиң Қарақалпақстан банкинде есабат жылында хожалық субъектлерине хызмет көрсетиўди жақсылаў ҳәм нақ пулға болған зәрүрликлерди банктің түсим пуллары есабатынан қанаатландырыў мақсетинде Нөкисте, Төрткул ҳәм Манғыт бөлимлеринде Орайлық банктің лицензиясына ийе 3 операцион кассалар ашылған. Хожели район бөлими «Савдогарбанк»тың Хожели бөлиминде арендаға хызмет көрсетип атырғанлығы себепли операцион касса ашылмаған. Бирақ, 2003 жыл даўамында өз клиентлерине касса хызметин көрсетиў ушын операцион касса ашыў бойынша бир қанша жумыслар әмелге асырылды.

«УзТадбиркорбанк»тың Қарақалпақстан банк бөлимлери тәрәпинен шартнама тийкарында саўда карханаларын нақ пул түсимлерин толық инкассация хызмети арқалы тапсырыў бойынша Өзбекистан Республикасы Министрлер кеңесиниң 1997 жыл 11 декабрдеги 548 санлы ҳәм 2001 жыл 22 июндағы 264 санлы қарары 5банти талапларын орынлаў бойынша бир қанша жумыслар әмелге асырылды. Орынлардағы банк бөлимлеримиз тәрәпинен жәми 77 саўда карханаларына, яғный нақ пул түсимине ийе клиентлерге хызмет көрсетилип келинбекте, усыдан 59 кархана инкассация хызмети бөлими менен шартнама дүзип, инкассация арқалы нақ пул түсимлерин тапсырса, 18 болса ең кем ис ҳақы муғдарынан кем болған муғдарда нақ пул түсимлерин өзлери алып келип тапсырады.

Банк бөлимлери Инкассация шартнамасындүзген хожалық	2003жыл 1 январ		2004жыл 1 январ	
	Нақ пул түсимине ийклиентлер саны	Инкассация шартнамасн дүзген хожалық	Нақ пул түсимине ийе клиентлер санеы	Инкассация шартнамасн дүзген хожалық

		Субъектлер саны		Субъектлер саны
Нөкис	5	5	10	4
Төрткүл	34	32	30	30
Хожели	22	8	11	11
Мангыт	8	7	26	14
Жәми	69	52	77	59

Районлар аты	Пул түсмин тапсырыўшы кархана ҳәм шөлкемле	Усының ишинде			
		Инкасайия арқалы		өзи келтирип тапсырыў	
		Айлық ис ҳақының ең кем муғдары	Айлық ис ҳақының айлық муғдарынан артық	Айлық ис ҳақының ең кем муғдарына дейин	Айлық ис ҳақының айлық муғдарынан артық
		1	3	0	6
Нөкис	10				
Төрткүл	30	0	30	0	0
Хожели	11	0	11	0	0
Манғыт	26	0	14	2	10
Жәми	77	1	58	2	16

Бап – III. Банк системасы, банк кредити, мәмлекетлик пул кредит сиясаты темаларын орта мектеплерде оқытыў машқалалары

3.1. Банк системасы темасын оқытыўдың бир усылы

Биз бул параграфта орта мектептиң 9 шы классларында «Экономикалық билим тийкарлары» пәнинен «Банк системасы» темасын оқытыўдың бир үлги жобасын дүзип көрсетпекшимиз. Темаға 1 саат ажыратылған.

Сабақ өтиў тематикалық режеси.

1. Сабақтың мақсети:

- банктің мәмлекет экономикасындағы әҳмийетин түсиндириў;

- мамлекетимиздин банк системасы хаакында тусиникке ийе болыў;
- орайлык банк хэм коммерциялык банклерди бир биринен ажырата алыў.

2. Таяныш атамалары:

Банк – халык, фирма хэм шөлкемлердин пул қаржыларын топлаўшы хэм оларды басқаларға қарызға берийўшы, қымбатлы қағазларды алып сатыў хэм басқа финанслык хызметлер менен шуғылланыўшы дәлдәлшы мәкеме.

Орайлык банк – коммерциялык банклерге хызмет көрсетиўшы мамлекетке қараслы банк.

Коммерциялык банк – халык, фирма хэм шөлкемлерге хызмет көрсетиўшы банк.

Депозит – аманат яки банке қойылған қаржы.

3. Жеделлестирийўшы сораў хэм тапсырмалар:

1. Банклер пулды қай жерден алады?
2. Банклердин қандай ўазыйпаларын билесиз?
3. Банклердин мамлекет экономикасындағы роли неден ибарат?
4. Мамлекетимизде банк системасы қалай дүзилген?
5. Республикамызда хәрекеттеги қандай банклерди билесиз?
6. Шақарағыңыз банктин қандай хызметлеринен пайдаланады?

4. Белесиз бе?

1. Банк атамасы итальянша «**banco**» сөзинен келип шыққан болып, «**gursi**» («**stul**») мәнисин билдиреди. Орта әсирлердеги биринши банклер халык тығыз жайларда. Майданларда стода отырып алып, пулларды алмастырып берийў, аманатқа қабыл етийў хэм қарыз берип турыў ислерин тиккелей көшеде орынлаған. Сонлықтан олар отырған жай «**banco**» «**gursi**» яғный банк атын алған.

2. Өзбекстан Республикасы сыртқы экономикалык хызмет миллий банкиниң Өзбекстанның хэмме областлары, үлкен қалалары хэм районларында бөлим хэм филиаллары бар. Финанс әлеминдеги ең абройлы «**The Banker**» журналы берген бахаға көре, Орайлык банк жәхәндегимыңлаған ең үлкен хэм

абройлы банк шөлкемлердің қатарына киритилген. Миллий банк сол дизимде 503- ши орынды йиелеген болып, ол дүниядағы ең исенимли банклердің бири деп табылған.

5. Тапсырма:

Мәмлекетимизде хәрекет етип турған банк системасы хәм хызмет көрсетип атырған ең үлкен банклер ҳаққында үйиңизде келеси сабаққа шығарма таярлар келиң. Олардың қайсы бириниң абройы ең бәлент. Бул нениң есесине қолға киритилгенлиги ҳаққында өз пикириңизди билддириң.

6. Қысқа лекция тексти.

6.1. Банктің экономикадағы орны.

Базар экономикасы шараятында базар қатнасығы-ның раўажланыўы ушын белгили орталық хәм шәрт-шараятлар жаратылыўы лазым. Базар қатнасықларын әмелге асырыўға хызмет етиўши кәрхана, шөлкем хәм мекемелерди – базар инфрадүзилмелери деп атаған едик. Мәмлекетте базар қатнасықларының тереңлесиўи базар инфрадүзилмелериниң көплиги хәм оар хызметиниң қаншалық туўры шөлкемлестирилгенлигине байланыс болады. Базар инфрадүзилмелериниң тийкарғы буўынларынан бири, бул – **банк** болады.

6.2. Банк хэм оның ұазыйпалар

Банк халық, фирма хэм кәрханаларға пул хэм қымбатлы қағазлар менен байланыслы болған хәр түрли хызметлер көрсетиўши финанслық мәкеме есапланады.

Банк:

- пул хэм қымбатлы баға қағазларды шығарады;
- халық хэм фирмалар қаржыларын сақлап береді;
- салық хэм фирмаларға пул қарыз береді;
- басқа мәмлекетлер пулларын сатып алады хэм сатады;
- түрли қымбатбаға буйымларды сатып алады хэм сатады;
- қымбатбаға қағазларды сатып алады хэм стады;
- түрли төлем есап-китап ислери бойынша хызмет көрсетеди.

Банк өзине тән қор болып, халық қолында **«ислемей жатқан»** пулларды **«илеўге»** мәжбүр қылады. Топланған пулларды, пулға мүтәж болған исбилерменлерге белгили процент есесине қарызға береді. Исбилермен болса өз нәўбетинде бул пулларды ислеп шығарыўға сарыппап, экономикалық байлық жаратады. Солай етип банк экономикасының раўажланыўына үлес қосады.

6.3. Банк системасы

Әдетте, банк еки түрге бөлинеди: **орайласқан банк хэм коммерциялық банклери**. Орайлық хэм коммерция-лық банклери биргеликте мәмлекеттиң еки басқышлы банк системасын дүзеди. Орайлық банк мәмлекетке қараслы болыўы да мүмкин, қараслы болмаўы да мүмкин. Орайлық банк мәмлекетке қараслы болған жағдайда ол мәмлекеттиң тийкарғы банк болып, оған мәмлекетлик әхмийетке ийе болған ҳуқық хэм ұазый-палар жүкленген болады.

Орайлық банк төмендеги ҳазыйпаларды орынлайды:

- мәмлекет миллиў валютасын хэм қымбатлы қағазларын айналысқа шығарады;
- мәмлекетте пул қатнасын тәртипке салып, қатнастағы пул муғдарын қадағалап турады;
- коммерциялық банклерине белгили проценте қарыз береді;

- шет ел валюталарының жергиликли валютаға салыстырғандағы курсы белгилейді;
- коммерциялық банклері хәрекетін қадағалайды;
- мәмлекеттің пул хәм алтын қорларын сақлайды.

Сонлықтан да, орайлық банк – **«банклердің банки»** есапланады хәм тек банклерге хызмет көрсетеди.

6.4. Коммерциялық банклер

Коммерциялық банклер болса халық, фирма хәм шөлкемлерге хызмет көрсетеди. Коммерциялық банклер:

- орайлық банктен пул қарыз алады;
- қарыйдарлардың пул қаржыларын сақлайды хәм топлаўға көмеклеседи;
- пулға мүтәж ьолған клиентине пул қарыз (кредит) береді;
- шет ел валюталарын сатып алады хәм сатады;
- қымбат қағазларды сатып алады хәм сатады;
- өз клиентлериниң пул менен байланыслы болған түрли есап-китап ислерди, тийкарынан төлем ислерин орын-лайды.

Банкке қойылған қаржы - аманат яки депозит деп жүритиледи. Банк клиентлери аманатшыларға айналады. Егер банк аманатшылардан қәрежетлерин оларға белгили бир процент (хақы) төлеў шәрти менен белгили мүддетке сақлар бериў миннетлемесин алса, бундай аманатлар мүддетли депозитлер деп жүритиледи. Егер банк аманат ушын ҳеш қандай хақы төлеместен, аманаты қәлеген пайыт аманатшыға қайтарыў миннетлемесин алған болса, бундай аманат хәрекеттеги депозит деп жүритиледи. Биринши жағдайда банк клиентиниң пул қаржыларын топлаўға хәм буның есесине қосымша көмеклесе, екинши жағдайда болса қаржыны сақлаўға, клиенттиң биринши талабына көре қайтарыўға яки қәлеген бир төлемди әмелге асырыўға жәрдем береді.

6.5. Билимиңизди сынап кориң!

1. Банктің пайда блыўына не себеп болған?
2. Орайлық хәм коммерциялық банклердің айырмашылығы неде?

3. Коммерциялық банклердің хазыйпаларын айтып берің?

3.2. Банк кредити темасын оқытыудың бир усылы

Биз бул параграфта орта мектептің 9 шы класслар-ында «Экономикалық билим тийкарлары» пәнінен «Банк кредити» темасын оқытыудың бир үлги жобасын дүзип көрсетпекшимиз. Темаға 1 саат ажыратылған.

Сабақ өтиў тематикалық режеси.

1. Сабақтың мақсети:

- банклердің кредит бериў жолларын билип алыў;
- әпиўайы мысалларда кредит проценти муғдарын таба алыў.

2. Таяныш атамалары:

Кредит – банктәрепинен клиентлерге берилген қарыз.

Кредит проценти – берилген қарыздан пайдаланғанлығы ушын төленетуғын қосымша ҳақы.

Кредиттиң жыллық процент ставкасы – жыл даўамында қарыздан пайдаланғанлығы ушын төленетуғын қосымша ҳақының тийкарғы қарыз муғдарына салыстырғандағы процент муғдары.

3. Жеделлестириўши сораў хәм тапсырмалар:

Банке жыл басында Алиев 400000 сум пулды 25% жыллық процент ставкасы менен, ал Валиев 600000 сумды 25% жыллық процент ставка менен, FSAMOF фирмасы 1000000 сум пулды 40% жыллық процент ставка менен сақлаўға қойған болса.

Жылдың ақырында Алиев 500000 сум, Валиев 750000 сум, FSAMOF фирмасы 14000000 сум алған болса.

1. Алиев не себептен банке оз пул қаржыларын тапсырып атыр? Ол банк пенен шериклик қылынғаннан жылына қанша дәрәмат көрди? Валиев ше?

2. FSAMOF фирмасына пул не ушын керек болып қалған деп ойлайсыз? Фирманың бул пулды ислеп шығарыўға ислетиўи нәтийжесинде бир жыллық дәрәмат кеминде қаншаны қураўи керек? Фирма банкке қанша пул қайтарады?
3. Банк жоқарыда берилген мәселеден ҒистенҒ жылына қанша дәрәмат алды?
4. Жоқарыда берилген мәселедеги банк операциясынан Ким (Алиев, FSAMOF фирмасы) көбирек дәрәмат көреді? Неге? Ким утылады?
5. Егер бул банк операциясы улыўма болмағанда еди, жәмийем жәми неше сумлық экономикалық байлықты жоғалтқан болар еди?

4. Бул ҳаққында ойлап көриң!

Базы бир араб мусылман мәмлекетлеринеге банклер клиентлерине Берген қарызлар ушын процент алмайды. Буған не себип болыўи мүмкин? Өсимге пул бериўши ҳаққында пул бериўши ҳаққында еситкенсиз бе?

5. Тапсырма:

Мәмлекетимизде хызмет көрсетип атырған бир неше банклердиң кредит процент ставкаларын ҳәм аманат ушын беретуғын процент ставкаларын анықлаң. Оларды салыстырып қайсы банк клиентлерге жақсырақ шәртлерде кредит берип атырған ямаса аманат ушын қарыз берип атырғанлығын анықлаң. Пулдың банкке қоймақшы болған адамларға қайсы банкти усыныс еткен болар едиңиз.

6. Қысқа лекция тексти.

6.1. Банк кредити

Банклер пулға мүтәж болған клиентлерге анық ҳақы (процент) есесине белгили мүддеттен сөң қайтарыў шәрти

менен келишилген муғдардағы пулды қарызға (кредитке) береді. Сондай-ақ, банклер орайлық банктен белгили хақы (процент) есесине шет ел валюталарын сатып алады хәм оларды өз клиентлерине жоқарыдағы хақы (процент) есесине сатады. Банк клиентлерине кредитти төмендеги принциплер тийкарында береді:

- Мүддетлилик. Банк қарызды белгили мүддетке береді.
- Пуллылық. Банк қарызды белгили қосымша хақы есесине береді.
- Қайтарыўшылық. Банк қарызды мүддет тамамлан-ғаннан сөң ўақтында қайтарыў шәрти менен береді.
- Кепиллик. Банк қарызды белгили бир нәрсени ниреўге қойыў есесине береді.

6.2. Кредит проценти хәм ставкасы

Әдетте банк клиентлерге қарыз берип турғанлығы ушын клиент банке қарыз хақы төлейди. Қарыз хақы – кредит проценти деп аталады. Кредит процент муғдары – жыллық процент ставкасына қарап белгиленеди. Жыллық процент ставкасы бир жыл даўамында қарызға алынған пулдың неше процент банк хызмет хақы сыпатында қосымша рәўиште берилиўи кереклигин аңлатады хәм төмендегише анықланады:

Қарыздың жыллық процент муғдары =

Қарыз хақы : Қарыз муғдары * 100%

Мәселен, киши кәрхана банктен 4 миллион сумды бир жыл мүддетке 20% - жыллық процент ставкасы менен алған болсын. Демек, кәрхана бир жылдан сөң 4 миллион сумды қайтарыў менен бирге, банке қарыз хақы сыпайында қарыздың 20 процент муғдарын да, яғный, $4000000 * 20\% = 800000$ сум муғдарында қосымша кредит прцентте төлейди. Егер бул қарызды еки жылға алған болса, кредит муғдары еки мәрте көп болады, яғный 1600000 сумды пайда етеди хәм тағы басқалар.

Улыўма алғанда, алынған қарыз кредит муғдары – Р, жыллық қарыз ставкасы - г, алынатуғын қарызды қайтарыў

муғдары – t деп алсақ, онда процент муғдары – I төмендеги формула жәрдеми менен табылады.

$$I = P * r * t$$

Банке улыўма қайтарылатуғын пул муғдары S ,

$$S = P + I$$

формула менен табылады.

Айтайық, ҒЗИБОҒ фирмасы ҒСавдагарбанкҒ тен 1000000 сумды, ярым жылға 30% лик жыллық процент ставкасы менен алып атырған болсын. Бул фирма банкке

$$I = P * r * t = 1000000 * 30\% * 0.5\% = \\ 1000000 * 0.3 * 0.5 = 15000$$

сум кредит процент төлеп, ярым жылдан сөң бир мил-лион сум пулды, жәми

$$S = P + I \quad 1000000 + 150000$$

сум қылып қайтарады.

Және сонны да айтып өтиў керек, банклер процент муғдарларын және басқа усыллар менен де есапласады. Мәселен, банк жыллық кредит процент тийкарғы қарызға қосып, екйинги жылы кредит прцентин усы суммадан есаплап барыўы мүмкин.

Бул жерде, r – жыллық процент ставкасы, n – жылда алынған, P сум муғдардағы қарызды n жылдан сөң.

$$P_n = P (1 + r)^n$$

формула менен есапланады.

7. Билимиңизди сынап кориң!

1. Кредит, кредит проценти, ставкасы деген не?
2. Кредит ьериў принциплерин санаң ҳәм талқылаң?
3. Кредит алыў ҳәмме ўақытта да пайдалы ьола ма?
4. Пулды бергенде берип атырғанда нелерге итибар бериў-иңиз керек?
5. Адамлар не себептен пулларды банке қояды?

Жуўмақлаў

Базар экономикасына өтиўдиң биринши гезектеги ўазыйпаларынан бири, бар болған халық хожалығы тармақларында экономикалық турақлылыққа ерисиў, буны әмелге асырыўда тийкарынан хожалық жүргизиў формаларында, өндирис күшлери ҳәм қуралларынан ҳәмде экономикалық қураллардан жоқары дәрежеде өнимли пайдаланыў зәрүр. Усы мәселелерди әмелге асырыў процессинде финанс-кредит системасы әҳмийетли болып есапланады.

Халық хожалығы тармақларының бир тәртіпте, режели ҳәм нәтийжели хызмет жүргизиўин тәмийинлеў ушын мәмлекет тәрәпинен бар болған қаржыларды қайта бөлистириў ҳәм оннан экономикалық дерек сыпатында пайдаланып, усы тармақлар хызметине тәсир өткизилди. Сол тәрәптен республикамыз аўыл хожалығын кредитлестириў механизмин жетилистириўдиң объектив зәрүрлиги төмендегилерден ибарат:

бириншиден, базар экономикасына өтиўде раўажланған мәмлекетлер тәжирийбелерин үйрениў, экономист илимпазлар тәрәпинен ислеп шығылған теориялар ҳәм көз-қарасларды теориялық анализлеўде, кредит қатнасықларына тийисли айырым атамалар ҳәм түсиниклерди талқылаўда бир пикирдиң жоқ болыўы;

екиншиден, аўыл хожалық өндиристидиң мәўсимлилиги ҳәм өндирис процессиниң узақ мүддетли даўамлылығы, тәбийий климат жағдайы менен байланыслылығы себепли усы тараў аз рентабелли есапланады ҳәм банк кредит процент ставкаларының жоқарылығы себепли банк кредитлеринен пайдаланыў жоқары нәтийже бермейди, буннан тысқары техника, төгин менен тәмийинлениўи ҳәм жердиң мелиоратив жағдайының бузылғанлығы, пахта шийки затын сатыў баҳаларының калькуляциясы жетерли дәрежеде жетилиспегенлиги нәтийжесинде усы тармақта хызмет көрсетиўши кәрханалар финанслық жағдайының төменлеўине себеп болмақта, бул болса өз нәўбетинде усы кәрханалардың кредитке қәбилетлилик көрсеткишлериниң пәсейиўине алып келди ҳәм коммерциялық банклер тәрәпинен бул кәрханаларға кредиттиң қайтарыў дәрежесиниң жоқары болмағанлығы себепли кредитлер берилмей атырылыпты.

үшиншиден, базар экономикасына өтиў дәўирине тән болған пулдың қәдирсизлениўи нәтийжесинде аўыл хожалық кәрханаларын кредитлестириўши банклерде кредит процент ставкаларының жоқарылығы, банктен жоқары кредит шөлкемлеринде болса кредитлестириў механизминиң коммерциялық банклеринде кредит линияларын ашыў

арқалы кредитлер бериў процесси беккемлестирилип барылыўына себеп болмақта;

төртиншиден, жаңа шөлкемлестирилген аўыл хожалық кәрханаларында айланба қаржыларын толтырыў ушын берилетуғын кредитлерди тәмийинлеў максетинде талап етилетуғын гиреў мүлкиниң жетиспеўшилиги, сондай-ақ сырт ел валютасында кредитлерди алыўда тәмийнат түри болған гиреў шәртнамасын рәсмийлестириў гиреўге қойылған мал-мүлкти сырт ел валютасында баҳалаў машқалаларын сапластырыў әҳмийетке ийе.

Аўыл хожалығын кредитлестириў қатнасықларын раўажландырыўда аўыл хожалық кәрханаларын салыққа тартыў мәселелериндеги машқалалар, аўыл хожалық өнимлерин жетистириўши хәм усы өнимлерди қайта ислеўши кәрханалар арасындағы шәртнамалар дүзиў процесси машқалалары, аўыл хожалығы өнимлери баҳа механизміндеги машқалалар бар болып, олардың шешими бойынша төмендегилер усыныс етилди:

- аўыл хожалық кәрханаларының жер салығы төлеўин әмелде бир жылда бир мәрте әмелге асырыў лазым;
- аўыл хожалық өнимлерин жетистириўши хәм қайта ислеўши кәрханалар арасында дүзилип атырған шәртнамаларды хәр еки тәрептиң мәплеринен келип шыққан ҳалда рәсмийлестириў керек;
- аўыл хожалығы өнимлерине баҳалы базардағы талап хәм усыныстан келип шыққан ҳалда хәм миллий валюта инфляция дәрежесин есапқа алған ҳалда әмелге асырыў керек;
- пахта шийки затынан алынатуғын екилемши өнимлерди қайта ислеўши кәрханалар хәм пахта жетистириўши хожалықлар арасындағы экономикалық қатнасықлар базар экономикасы жағдайынан келип шыққан ҳалда шөлкемлестириў зәрүр.

Бакалавр жумысында кредит механизми элементлериниң Өзбекстанда базар экономикасына өтиў дәўириндеги қәлиплесиўи, кредиттен пайдаланыў нәтийжелилиги, Ғкредит механизмиҒ хәм Ғкредитлестириў

механизмиҒ киби экономикалық категориялардың теориялық тийкарлары үйренилип, базар экономикасы жағдайында Өзбекстанда кредит механизми элементлериниң курамлық дүзилиси ислеп шығылды.

Зыян менен ислеп атырған аўыл хожалық кәрханаларында меншик формасын өзгертиў есабынан, олардың финанслық жағдайын жақсылаў нәтийжесинде кредитке қәбилетлилик дәрежесин арттырыў илимий тийкарында хәм ҒЗыян менен ислеп атырған ширкет хожалықларын фермер хожалықларына бөлип барыў тәртибиҒне өзгерислер киритиў бойынша төмендегилер усыныс етилди:

- жерди фермерлерге ижараға бериўде тийкарынан жердиң дифференциалланған дәрежесинен (жердиң бонитет баллар экономикалық дәрежеси) келип шыққан ҳалда фермер хожалықлары дәрәматларынан бирлеспеге ажыратпалар муғдарын белгилеў;

- жабылып атырған ширкет хожалығы қарызларын фермер хожалықларына бөлип жиберместен, жаңадан шөлкемлестирилген фермерлер бирлеспеси есабында қалдырыў хәм усы ўәкилик тәрәпинен белгили бир ўақыт ишинде қарызларды қайтарыўды тәмийинлеў ушын оған юридикалық шахс статусын бериў.

Нәтийжеде бирлеспе басқа хызмет түрлеринен дәрәмат алыў ҳуқықына ийе болады, жаңадан шөлкемлестирилген фермер хожалықлары болса қарыздан қутылғанлығы себепли хызметтиң дәслепки дәўирлеринде-ақ кредитке қәбилетли есапланады.

Өзбекстанда базар қатнасықларына өтиў процессинде фермер хожалықларының финанслық жағдайын жақсылаў ең әҳмийетли мәселелерден бири болып есапланады. Буның ушын, ең алды менен:

- фермер хожалықларына толық еркинлик берген ҳалда, оларға улыўма республика көлеминде әмелий финанслық жәрдем көрсетиў керек;

- олар жетистирген өним баҳасын дүнья базары баҳаларына жақынластырыў хәм бул өнимлерди дүнья базарына алып шығыўға жәрдемлесиў керек;

- фермер хожалықтары бирлеспелеринің базар жағдайына сәйкеслестіріу керек;
- сырт ел фермерлери менен әмелий байланыслар орнатыу, шет ел инвестициялары кири келиуин жеделлестіріу мақсетинде фермер хожалықтары басшыларының экономикалық билимлерин арттырыу керек.

Пайдаланылган адабиятлар:

1. Каримов И.А. «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» Тошкент 2009-йил
2. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т. «Ўзбекистон», 1995 й.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т. «Ўзбекистон», 1998й.
4. Банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонуни. Т. «Ўзбекистон», 1996 й.
5. Абдуллаева Ш.З. Банк иши. Т. Молия институти, 2000 й.
6. Абдуллаева Ш.З. Пул, кредит ва банклар. Т. «Молия», 2000 й.
7. Банковская система Узбекистана в годы независимости. Под ред. Муллажанов Ф.М. и др. Т. «Ўзбекистон», 1996 й.
8. Видяпин В.М., Журавлева Г.П., Гулямов С.С. и др. Экономическая теория. Т. ИПК «Шарк», 1999 г.

Эжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлтік педагогикалық институтының Тарийх-география факультетиниң 4 – курс «География ҳәм экономикалық билим тийкарлары» қәнийгелиги питкерийшиси Хожанованың «Аўыл хожалығын кредитлестирийў механизми ҳәм кредиттен пайдаланыў нәтийжелилигиниң анализи» атамасындағы питкерийў бакалавр

жумысының

Б А Я Н А Т Ы

Өзбекстан Республикасы Президенти Ислам Каримовтың Министрлер Кабинетиниң 2007-жылы елимизди социаллық–экономикалық раўажландырийў жуўмақлары ҳәм 2008-жылы экономикалық реформаларды тереңлестирийўдиң ең әҳмийетли бағдарларына бағышланған мәжилисиндеги баянатында төмендегилерди атап өтти.

Өткен жылы елимиз экономиксының жоқары пәт пенен өсийи және макроэкономикалық турақлылық тәмийинленди, өндиристи структуралық өзгертий ҳәм модернизациялаў, техникалық ҳәм технологиялық жақтан жаңалаў жумыслары даўам еттирилди.

Аўыл хожалығын реформалаў бойынша анық мақсетке бағдарланған жумыслар алып барылмақта. Буның нәтийжесинде соңғы жыллары аўыл хожалығы түп-тийкарынан өзгерди ширкетлерди фермер хожалықларына айландырийў процесси ис жүзинде жуўмақланды. Жеке фермер хожалықлары шын мәнисинде аўыл хожалығы өндиристиниң тийкаргы формасына, саланы турақлы ҳәм нәтийжели раўажландырийўды тәмийинлейтуғын жетекши күшке айланды.

Хәзирги күнде Республикамызда 215 мыңнан аслам фермер хожалығы ҳәрекет етпекте, оларда 1,6 миллион адам яғный бул салада бәнт болған халықтың дерлик 90 проценти мийнет етпекте, аўыл хожалығы егислик майданларының дерлик 85 проценти, мине усы хожалықлардың үлесине туўра келеди.

Өткен жылы елимиз бойынша таярланған улыўма пахта зүрәетиниң 99 проценти, ғәллениң 82 проценти фермер хожалықлары яғный аўыл хожалығы өндирийўшилери тәрепинен жетистирлиди.

Өткен жылы банк финанс саласындағы реформаларды тереңлестирийў ҳәм олардың көлемин кеңейтий мәселелери бәрқулла дыққат орайымызда болып келди.

Биринши нәўбетте финанс турақлылығын тәмийинлеў, коммерциялық банклердиң капиталласый дәрежесин жәнеде асырийў ҳәм олардың еркинлигин бекемлеў мәселелерине айрықша әҳмийет берилди.

Бул бағдарда көрилген илажлар нәтийжесинде коммерциялық банклердиң уставлық капиталы дерлик еки есеге артты, олардың улыўма капиталы болса 2006 жылға салыстырғанда 40% ке өсти ҳәм 1,5 триллион сумға жетти.

Үш коммерциялық банк

-сыртқы экономикалық хызмет миллий банки «Пахтабанк» ҳәм «Хамкорбанк» жетекши рейтинг компанияларының халықаралық рейтингне ийе болады

Банклер тәрепинен киши бизнес ҳәм жеке исбилерменлик субъектлерин қаржылай қоллап-қуўатлаў ушын ажратылған кредитлер бир жылда 36% ке, исбилерменлерге ҳәм жеке адамларға берилген микрокредитлер муғдары болса 70% ке көбейди.

2007 жылы лизинг, қамсызландырийў ҳәм факторинг хызметлер базары да жедел раўажланды.

Өзбекстанда барлық саўда банклери ҳәмде «Дийхан ҳәм фермер хожалықларын қоллап-қуўатлаў» фонды, «Мийнет ҳәм халықты сиясий қорғаў» министрлигиниң жумыс пенен тәмийинлеўге көмеклесиыйи Фонды фермер хожалықларын кредитлеў менен шуғылланады. Буннан басқа, бүгинги күнде мәмлекетимизде бир неше кредит басқармалары қурылып, олардың хызмети раўажланып бармақта. Кредитке зәрурийат

болғанда мекемелерге де мүрәжет қылыуы мүмкін. Кредит басқармаларынан кредит алыу процесінде біраз әпйайырақ болсада, берилетуғын кредит процентиниң жоқарылығы қолайсызлық туўдырыуы мүмкін.

Улыўма алғанда, кредитлерди шәртли түрде 2 түрге, яғный саўда хәм жеңилликли кредитлерге бөлиуы мүмкін.

Буннан басқа мәмлекет буйыртпасы бойынша пахта хәм ғалле жетистирўши фермер хожалықларна усы өнимлерди ислеп шығарыуы ушын мекеме банклери тәрепинен мақсетли жеңилликли кредитлер де берилмекте.

Фонд фермер хожалықларына дийханшылық, шарўашылық, қусшылықты раўажландырыуға, аўыл хожалық өнимлерин қайта ислеўши киши кәрханалар қурыуға, аўыл хожалық техникалары, минерал төгин, от-жем, туқымшылық хәм нәллер сатып алыуға хәм жаңа қурылған фермер хожалықларына (шөлкемлес-тирилгеннен кейин 6 айға шекем) басланғыш қаржыны қәлиплестириўге жеңилликли кредитлер береді.

Банк Орайлық мәкемеси бул хўжетлерди 5 жумыс күни ишинде көрип шығып, егер хўжетлерге даўалар болмаса, фондқа жойбарын финансластырыуы ушын кредит линиясын ашыуы ҳаққында буйыртпа хатын жибереди.

Фонд өз нәўбетинде усынылған буйыртпанаманы 1074 санлы Нызам талаплары тийкарында көрип шығады хәм банк пенен Фонд ортасында кредит шәртнамасы имзаланып, банктин есап бетине усы жойбарды финансластырыуы ушын тийисли нормадағы қаржы өткериледи. Бул қаржы район банкы арқалы район банк филиалына, яғный фермердин есап бети ашылған банкке жибериледи.

Жаңадан қуралған фермер хожалықларына дәслепки (басланғыш) инвестицияны түрлендириў ушын кредит бериў.

Өз жумысына кирискен фермер хожалықларына дәслепки (басланғыш) қаржы (капитал) түрлендириў мақсетинде кредит алыуы ушын мәмлекет дизимине алынғаннан кейин 6 ай ишинде тийисли буйыртпалар менен өзлерине хызмет етиўши банклерге хабарласыуы керек.

Бюджеттен тысқары фондлар кредит линияларынан алынған дәслепки (басланғыш) қаржы (капитал) фермер хожалықларының хызметин баслауы ушын айланба қаржыларды қәлиплестириўге, қаржы (капитал) проектлериниң техник-экономикалық тийкарланыуы өндириксе, әсбап-үскенелер сатып алыуға бағдарланыуы мүмкін.

Кредитлер хәм олардың процентлерин қайтарыуы кредит шартнамасының ажыралмас бөлими болып есапланған кредитти қайтарыуы кесте тийкарында әмелге асырылады. Банк бөлимлери тәрепинен кредит ажратылған күнен баслап процент төлемлери есаплап барылады. Қайтарыуы кестесине тийкарланып есапланған процентлер жеңилликли дәўир жуўмақланғаннан соң қарыйдар тәрепинен толық төлеп берилиўи талап етиледі. Саўда банклери кредит линиясы есабынан дәслепки (басланғыш) қаржы (капитал) қәлиплестириўге берилаген кредитлер суммасына есапланған процентлерди кредит линиясы ашылған күннен баслап 12 ай мүддет өткеннен кейин төлей баслайды.

Фермер хожалықлары хызметин кредитлеуы тәртиби

Хәрекеттеги тәртиплерде фермер хожалықлары, сондай-ақ, юридикалық шахс атамасына ийе дийхан хожалықларына аўыл хожалығы өндириксин шөлкемлестириў, айланба қаржыларды толықтырыуы ушын 2 жылдан кем болмаған, қайтарыуы мүддети узайтырылыуын есапқа алғанда 30 айдан аспаған мүддетке;

Фермер хәм дийхан хожалықларына аўыл хожалық хызмети менен байланыслы болмаған, өз айланба қаржыларын толтырыуы ушын, оның қайтарыуы мүддетин узайтырылыуын есапқа алған жағдайда, 12 айған шекем;

Сондай-ақ, инвестициялық проектлерди финансластырыуы ушын қайтарыуы мүддетин узайтырыуы ҳуқықысыз 5 жылға шекем мүддатке кредит бериў мүмкін.

Зыян көрип ислеўши, ликвидсиз балансқа ийе фермер хожалықларына кредит берилмейди.

Кредит алыу үшін гиреуге қойылатуғын мал-мүлк банк хызметкерлери тәрeпинен есапланып, қарыйдар менен банк ортасында гиреу шәрнамасы дүзиледи. Дүзилген гиреу шәрнамасы тийкарында гиреуге алынған мүлк қунының 80% муғдарында кредит ажратылыуы мүмкин.

Кредит тәмийнатына үшінши шахс кепиллиги усынылған, кепилликтин жетерли финанслық жағдайын тастыйықлаушы аудиторлық шөлкем жуумағы берилиуи керек. Сондай-ақ, кепил шөлкем тәрeпинен кепиллик шәрнамасының рәсмийлестирилиуи талап етиледи.

Сауда банклеринин жеңилликли кредитлеу фондынан берилетуғын кредитлердин жыллық процент ставкалары Орайлық Банктин қайта финансластыруу ставкасының 50% муғдарында белгиленеди.

Хәзирги ўақытта аўыл хожалығында өнимлер толығы менен дийхан-фермер хожалықларында жетистирилип, бул сектор бойынша өндирилсик нәтийжелер бираз жоқарыламақта. Мысалыға: Амударья районында 592 фермер хожалықлары болып, оларға ажратылған егислик жер майданы 42531 гектарға жетип хәр бир хожалыққа орташа 71,8 гектардан туўра келип олар барлық аўыл хожалық өнимлерин дийхан фермер хожалықлары жетистирмекте.

Кегейли районында 471 фермер хожалықлары болып, оларға ажратылған егислик жер майданы 54592 гектарға жетип хәр бир хожалыққа орташа 115,9 гектардан туўра келип олар барлық аўыл хожалық өнимлерин дийхан фермер хожалықлары жетистирмекте.

Төрткүл районында 928 фермер хожалықлары болып, оларға ажратылған егислик жер майданы 53140 гектарға жетип хәр бир хожалыққа орташа 57,3 гектардан туўра келип олар барлық аўыл хожалық өнимлерин дийхан фермер хожалықлары жетистирмекте.

Шоманай районында 308 фермер хожалықлары болып, оларға ажратылған егислик жер майданы 45180 гектарға жетип хәр бир хожалыққа орташа 148,9 гектардан туўра келип олар барлық аўыл хожалық өнимлерин дийхан фермер хожалықлары жетистирмекте.

Қоңырат районында 618 фермер хожалықлары болып, оларға ажратылған егислик жер майданы 50149 гектарға жетип хәр бир хожалыққа орташа 81,1 гектардан туўра келип олар барлық аўыл хожалық өнимлерин дийхан фермер хожалықлары жетистирмекте.

Питкериўши:

Хожанова